

J A Z Y K O V Ě D N Ě A K T U A L I T Y

**Časopis
Jazykovědného sdružení České republiky**

roč. L – 2013

č. 3 a 4

ISSN 1212-5326

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY
ročník L (2013), číslo 3 a 4

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky
s finanční podporou Akademie věd ČR.

<http://www.jazykovednesdruzeni.cz>

Redakční rada: Tomáš Duběda (hlavní redaktor),
Martin Šemelík (výkonný redaktor),
Jana Hoffmannová, Pavla Chejnová, Jan Kořenský,
Michaela Lišková, Marián Sloboda, Diana Svobodová,
Silvie Válková

Příspěvky laskavě zasílejte v elektronické verzi, ve formátu textového editoru
MS Word, na e-mailovou adresu martin.semelik@gmail.com.

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha,
č. j. NP 583/1993 ze dne 13. 4. 1993.

Časopis je zapsán v evidenci periodického tisku pod č. MK ČR E 21347.

OBSAH

Olga Nádvorníková: <i>Francouzský gérondif a český přechodník: kontrastivní analýza a jazykové korpusy</i>	80
Paul Rastall: <i>Four Dogmas of Linguisticism – Some Philosophical Questions for Linguists</i>	96
Styl a slovník: Stylistické markery v jednojazyčné a překladové lexikografii (seminář uspořádaný Jazykovědným sdružením ČR 15. listopadu 2012)	
Marie Vachková – Pavla Kochová: <i>Styl a slovník: Stylistické markery v jednojazyčné a překladové lexikografii (úvod k bloku příspěvků)</i>	116
Marie Vachková: <i>K historii a současné praxi stylistických markerů v současné německé lexikografii a ve vznikající Německo-české lexikální databázi</i>	117
Věra Hejhalová: <i>Stylistika v překladové frazeografii</i>	125
Martin Šemelík: <i>Slovotvorná synonymie v Německo-české lexikální databázi. K zachycení stylové příznakovosti pomocí Kookurenční databanky CCDB</i>	131
Zdeňka Opavská – Pavla Kochová: <i>Stylistická charakteristika lexikálních jednotek v českých výkladových slovnících</i>	141
Kamila Mrázková: <i>Obecná čeština v SSJČ a v lingvistické bohemistice obecně</i>	148
Michaela Lišková: <i>Způsob označování stylové příznakovosti ve výkladovém slovníku</i>	154
Nové publikace	
Zdeňka Hladká: <i>Jazyk je zázračný organizmus... Metamorfózy jazyka a jazykovedy (Mária Imrichová – Jana Kesselová, eds.)</i>	159
Zdeňka Opavská – Pavla Kochová: <i>Slova v soukromých dopisech. Lexikografická sonda (Zdeňka Hladká – Olga Martincová); Soukromá korespondence jako lingvistický pramen (Zdeňka Hladká a kol.); 111 let českého dopisu v korpusovém zpracování (Zdeňka Hladká a kol.)</i>	162
Kronika	
Jana Hoffmannová: <i>Padesát let s Jazykovědnými aktualitami</i>	167
Michaela Lišková: <i>Bulharsko-české neologické kolokvium v Sofii 27. 3. 2013</i>	174

Francouzský gérondif a český přechodník: kontrastivní analýza a jazykové korpusy

Olga Nádvorníková

Ústav románských studií

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

olga.nadvornikova@ff.cuni.cz

Abstract: The paper presents a contrastive analysis of two converbs: the French gerund and the Czech transgressive. The contrastive data underlying this analysis were extracted from the parallel corpus InterCorp, the French data from the corpus FRANTEXT, and the Czech ones from the corpus SYN2010; a previously published analysis of the Czech transgressive was used as well. The two forms are compared with respect to their morphology, syntactic features (function, position, rule of co-reference of their agent with the subject of the main clause), frequency, register and meaning.

Key words: gerund, transgressive, converb, French, Czech, corpus linguistics, contrastive analysis

1. Úvod

Cílem tohoto článku je naznačit kontrastivní analýzu francouzského gérondivu a jeho předpokládaného systémového protějšku v češtině – přechodníku.¹ Zároveň chceme ukázat, jak mohou k této kontrastivní analýze přispět jazykové korpusy, ať již jednojazyčné, např. FRANTEXT, nebo paralelní, především InterCorp. Obě slovesné formy budou postupně porovnány z hlediska morfologického, syntaktického, stylistického, frekvenčního a zejména sémantického.²

2. Data

Základem každé kontrastivní analýzy musí být podrobně zpracovaná analýza zkoumaného jevu v rámci jazykového systému příslušného jazyka. Pro francouzský gérondif využijeme zejména korpusové analýzy provedené v disertační práci *Korpusová analýza faktorů sémantické interpretace francouzského géron-*

---

¹ V textu zachováváme francouzský termín *gérondif*. Jsme si vědomi toho, že toto řešení není ideální, protože začlenění tohoto slova do českého systému flexe a derivace je obtížné. Alternativní termín *gerundium* by však mohl implikovat, že se uváděné analýzy vztahují také na tento slovesný tvar v latině.

² Referenční *Francouzská mluvnice* (Hendrich – Radina – Tláskal 2001) přímo používá termín *přechodník* pro označení francouzského *gérondivu*. Jak naznačíme v kapitole 3.6, tato volba je problematická, protože protějškem českého přechodníku je ve francouzštině kromě gérondivu také přítomné participium (*participe présent*), s nímž někdy gérondif vstupuje do konkurence.

divu (Nádvorníková 2012); údaje pro český přechodník pak budeme čerpat především z monografie E. Dvořáka *Přechodníkové konstrukce v nové češtině* (Dvořák 1978).

Statistické údaje o gérondivu jsou založeny na dvou subkorpusech francouzského korpusu FRANTEXT: 1) subkorpus románových textů publikovaných po r. 1950 (291 textů, 24 milionů slov), 2) odborné texty z téhož období (292 textů, 17 milionů slov). Vzhledem k tomu, že FRANTEXT neobsahuje publicistické texty, byly údaje k tomuto žánru doplněny díky malému korpusu dostupnému v nabídce Ústavu Českého národního korpusu: jedná se o zprávy a komentáře získané z internetových verzí dvou francouzských deníků, *Le Figaro* a *Le Monde*, a to z let 2007–2008 (3,2 milionu slov).

Základní statistické analýzy, tj. frekvence gérondivu, jeho lexikální obsazení, výskyt v negaci, v konstrukci *tout* + gérondiv, ve složené formě apod., byly provedeny na celku těchto korpusů (dohromady se jedná o více než 38 000 výskytů tohoto tvaru).³ Kromě toho byla provedena manuální analýza vzorku 1 600 gérondivů,⁴ která se zaměřila na faktory, jež není možné zpracovávat automaticky. Jednalo se zejména o klíčový faktor pozice gérondivu vůči řídicí propozici, ale také o kontextové zapojení, ne/koreferenci podmětového aktantu gérondivu s podmětem řídicí propozice a v neposlední řadě o významový vztah gérondivu k řídicí propozici.

Kromě jednojazyčných korpusů byl využit také korpus paralelní – InterCorp, kde se analýza více než 1 600 výskytů gérondivu zaměřila především na typy jeho českých protějšků.

Statistické údaje pro přechodník byly čerpány z Českého národního korpusu (SYN2010), především však z podrobných analýz zpracovaných E. Dvořákem ve výše zmíněné monografii. Stejně jako korpus použitý pro výzkum gérondivu je ručně zpracovaný „korpus“ E. Dvořáka primárně literární (viz Dvořák 1978: 8), nenechává však bez povšimnutí ani publicistiku, odborné texty nebo mluvený jazyk.⁵ Je jasné, že data získaná z rozsáhlých elektronických korpusů nejsou plně srovnatelná s daty založenými ještě na manuální excerpici textů, podle našeho názoru však může srovnání obou analýz přinejmenším naznačit některé tendence ve fungování obou zkoumaných forem.

---

³ Postupně se jedná o 38 444 výskytů gérondivu z románového subkorpusu, 18 786 gérondivů ze subkorpusu odborných textů a 3 979 výskytů z publicistického korpusu.

⁴ 1 000 výskytů z románového subkorpusu a po třech stech výskytů ze subkorpusu odborných textů a publicistiky.

⁵ Celkový rozsah korpusu, který E. Dvořák použil pro excerpici přechodníku, není možné uvést v počtu slov, protože autor neměl počítačové nástroje pro zjištění těchto statistických údajů. Frekvence přechodníku uvádí proto Dvořák vůči celkovému počtu sloves, nikoli počtu slov v textu. Podrobný výčet excerpovaných titulů s frekvencí přechodníku je pak uveden v Dvořák 1978: 85–90 a pokrývá období od raného obrození až po 70. léta 20. století. Např. v období 1961–1970 zahrnuje korpus 60 titulů (mj. L. Fuchs – *Pan Theodor Mundstock*, V. Linhartová – *Prostor k rozlišení*, J. Augusta – *Opolidé a předlidé* nebo J. Seifert – *Koncert na ostrově*).

3. Srovnání gérondivu a přechodníku

Gérondif a přechodník jsou součástí typologicky odlišných jazyků, francouzštiny a češtiny, z obecnělingvistického hlediska je však možné najít termín, jímž je možné pokrýt oba tyto jevy: *converb*. Haspelmath definuje *converb* jako „*a nonfinite verb form whose main function is to mark adverbial subordination*“ (Haspelmath 1995: 3) a řadí k němu nejen francouzský gérondif, ale také např. ruské *деепричастие* (op. cit.: 46). Jak uvidíme níže, český přechodník této definici rovněž odpovídá.

3.1 Morfologické rysy gérondivu a přechodníku

Francouzský gérondif je neměnná nefinitní slovesná forma tvořená diskontinuitním morfémem *en ...-ant* připojeným ke slovesnému základu (např. *chanter/zpívat – en chantant*).⁶ Naproti tomu tvary přechodníku se mění v závislosti na několika faktorech: základní je vidová charakteristika slovesa (přechodník „přítomný“/současný je spojen s nedokonavými slovesy, a naopak přechodník „minulý“/předčasný se slovesy dokonavými), a následně vstupují do hry gramatické kategorie čísla a jmenného rodu (v singuláru), přičemž příslušná sada koncovek se vybírá podle kmene slovesa. Výsledný systém morfologického fungování přechodníku je tedy ve srovnání s francouzským gérondivem velmi komplikovaný.⁷

Podíváme-li se však na přechodník z diachronního hlediska, zjistíme, že tento tvar vykazoval již od poloviny 16. století tendenci k nekongruenci (viz Dvořák 1970: 89–90). E. Dvořák poukazuje na to, že chyby v kongruenci přechodníku zmiňuje a kritizuje již v 16. století např. Šimon Hájek nebo Jan Blahoslav (Dvořák 1968: 35 a 1970: 99).⁸ Jak jsme uvedli výše, současné gramatiky kongruenci

---

⁶ Ohledně povahy morfému *en* napanuje ve francouzské lingvistice shoda: tradiční a školské gramatiky většinou tvrdí, že se jedná o předložku (gérondif je pak spojením předložky *en* a tvaru přítomného participia), avšak např. specialistka na gérondif, O. Halmøyová, se přiklání spíše k variantě diskontinuitního morfému (Halmøy 1982: 50), která je ze synchronního hlediska koherentnější (viz podrobná analýza v Nádvořníková 2012: 1–8).

⁷ Tento systém by bylo možné ještě více zkomplikovat, pokud bychom připojili dnes již plně archaické formy přechodníku kombinující dokonavé sloveso s „přítomnými“ koncovkami (tzv. přechodník budoucí – *Vyslechna mé vysvětlení, sud' te!*), a nebo naopak kombinaci nedokonavého slovesa s koncovkami „minulými“ – tato forma byla archaická již v 19. století (např. *byv loupežníkem, nemůže být nyní starostou*). K přechodníku budoucímu více např. Daňhelka 1944.

⁸ Forma gérondivu se ve francouzštině ustálila až v 19. století; předtím se mohly na místě morfému *en* vyskytovat i jiné předložky (*par, à, de* aj., viz např. Grevisse – Goosse 2008: §926 Hist) nebo mohl být tento morfém úplně vypuštěn. V takovém případě pak forma gérondivu splývala s formou přítomného participia (*participe présent*). Přítomné participium je v současné francouzštině neměnné, což jej odlišuje od verbálního adjektiva, které se shoduje z řídícím jménem v rodě a v čísle. Ještě v klasické francouzštině však toto rozlišení nebylo nijak ustáleno a participium rovněž mohlo podléhat kongruenci. Celý systém tvarů zakonče-

rovněž vyžadují (viz Havránek – Jedlička 1981: 260 nebo Karlík – Nekula – Rusínová 1995: 336–337). Výsledky přirozeného vývoje přechodníku můžeme pozorovat např. v českých dialektech, na něž se žádný normativní zásah nevztahoval (viz např. Michálková 1962 nebo Dvořák 1978: 55–57), ale také v jiných slovanských jazycích (viz Dvořák 1979: 32, pro srovnání ruského přechodníku s jeho českými protějšky např. Kocková 2011).⁹

I při zjednodušení morfologického systému přechodníku, např. v dialektech, je tento tvar schopen díky jasné vidové charakteristice slovesa vyjádřit předčasnost nebo současnost vůči řídicímu ději,¹⁰ v kodifikované formě přechodníku je pak tato informace navíc vyjádřena také speciálními koncovkami (-v/-0, -vši/-ši, -vše/-še pro předčasnost, -a/e/ě, -ouc/-íc, -ouce/-íce pro současnost). Naopak u francouzského gérondivu většina gramatik žádný specifický tvar pro vyjádření předčasnosti neuvádí (Riegel – Pellat – Rioul 2009, nebo Wilmet 2003), nebo explicitně konstatují, že gérondif takový tvar vůbec nemá (Chevalier et al. 1964 : 374 nebo Šabršula 1986: 300). Někteří autoři však tento názor nesdílí (Grevisse – Goosse 2008: §927b, Éluerd 2004: 124 nebo Arnavielle 1997: 65) a výzkum na rozsáhlých korpusech jim dává za pravdu: složený tvar gérondivu, explicitně vyjadřující ukončenost děje (*en ayant chanté – zazpívav*), je sice velmi vzácný,¹¹ ale vyskytuje se v textech literárních i odborných a publicistických (viz podrobně Nádvorníková 2008 a 2012: 312–321). Složeného tvaru gérondivu se užívá zejména tam, kde je třeba vyjádřit časové vztahy mezi ději explicitně:

- [1] [Nous étions particulièrement vulnérables, elle et moi.] De deux ans plus âgée, elle allait avoir quinze ans et n'avait donc encore aucun atout de jeune femme, **tout en ayant perdu** les avantages de l'enfance qui auraient pu attendre cette foule blindée. (A. Makine, *Le Testament français*, 1995, InterCorp)
→ Byla o dva roky starší, necelých patnáct, takže ještě neměla žádný mladistvý trumf ženství, **ale přitom už ztratila** dětské přednosti, které by obrněný dav bývaly mohly obměkčit. (přel. V. Dufková, 2002)

Celkově nízkou frekvenci složeného tvaru gérondivu je možné vysvětlit zejména tím, že gérondif je v některých případech schopen vyjádřit předčasnost i tvarem jednoduchým, a to díky vidové charakteristice sloves, které zde vstupují do interakce – srov. [5], a podobný jev v češtině ve druhém příkladu uvedeném v pozn. 8). Obecně však platí, že se oba děje musejí alespoň částečně pře-

---

ných na –ant (*gérondif, participe présent a adjectif verbal*) tak vytvářel kontinuum s velmi nejasnými vnitřními hranicemi.

⁹ Podle Dvořáka mají v českých dialektech přechodníky silnou tendenci k adverbializaci, živější jsou pak podle něj tyto tvary pouze na východě území; i zde však přechodník ztratil jmenné kategorie a zůstal jediný tvar, zakončený na –a nebo –aci (Dvořák 1979: 32).

¹⁰ Srov. např. „*dneskaj sa vám donese [jídlo] na lúku seča (= když sečete)*“ pro současnost a „*příd'a na potúček, pác dótu hubú*“ pro předčasnost (Michálková 1962: 202–203).

¹¹ Z 38 000 gérondivů v literárních textech představuje složený tvar pouze 0,4 % výskytů, v odborných textech pak 0,7 %.

krývat, příp. na sebe těsně navazovat, a většina gérondivů vykazuje tendenci k vyjádření simultaneity.¹²

Lze tedy konstatovat, že francouzský gérondif i český přechodník disponují formami, které jsou schopny explicitně vyjádřit předčasnost vůči řídicímu ději – v případě českého přechodníku jde o tzv. přechodník minulý/předčasný, u gérondivu pak o složený tvar. Český přechodník se navíc blíží situaci francouzského gérondivu také tím, že se tvar předčasného (minulého) přechodníku postupně marginalizoval – podle E. Dvořáka představuje přechodník předčasný v moderní češtině pouze 5 % z celkového počtu přechodníků. Navzdory zdánlivé rozdílnosti tedy vykazují z morfologického hlediska oba tvary překvapivou shodu.

3.2 Syntaktické rysy gérondivu a přechodníku

Podobné zdánlivé rozdíly a hlubší shody mezi oběma formami můžeme pozorovat také na rovině syntaktické, zejména pokud jde o **syntaktickou funkci** v rámci řídicí propozice. Gérondif je většinou charakterizován jako příslovečné určení (*complément circonstanciel*), zatímco přechodník je tradičně považován za doplněk, zejména kvůli výše zmíněným kongruenčním morfologickým kategoriím, kterými se vztahuje ke jménu (Karlík – Nekula – Rusínová 1995: 487–488). Ze sémantického hlediska však přechodník vyjadřuje většinu významů spojených s příslovečným určením (prostředek, způsob, průvodní okolnost atd., viz níže 3.5).¹³

Ze syntaktických rysů obou tvarů pak stojí za zmínku zejména faktor pozice a otázka koreference podmětového aktantu přechodníku/gérondivu s podmětem řídicí propozice. Analýza **faktoru pozice** na vzorku 1 600 výskytů gérondivu ukázala, že jednoznačně dominantní je u tohoto tvaru postpozice, v níž je pak gérondif většinou v intrapredikačním vztahu k řídicímu slovesu.¹⁴

- [2] Vos filles qui courent sur la plage en parlant philo, c'est trop intello, c'est bien pour le Café de Flore, mais la consommatrice lambda elle y pigera que dalle ! (Beigbeder, 99 francs, 2000, InterCorp)
→ Ty vaše holky, co běží po pláži a vedou filozofické řečičky, to je moc intošské, to se hodí tak do Café de Flore, ale zákaznice XY tomu bude houby rozumět! (přel. Demlová 2003)

---

¹² V tomto ohledu se gérondif liší od participia přítomného (*participe présent*), které může vyjadřovat děj oddělený od řídicího děje časovým přerывem. Složené participium (*participe passé composé*), vyjadřující předčasnost děje explicitně, je pak na rozdíl od složeného tvaru gérondivu dosti časté.

¹³ *Mluvnice češtiny 3*, která s pojmem doplněk neoperuje, řadí přechodník plně k příslovečnému určením (Daneš a kol. 1986).

¹⁴ K téměř stejným poměrům anteponovaných a postponovaných gérondivů dospěly také Schmidt-Knäbel (1971) a Moortgat (1978), přičemž první z nich analyzovala 2 542 a druhá 1 061 tvarů.

V antepozici se nachází pouze 17 % gérondivů; pokud bychom k nim připočítali také tvary v interpozici (mezi podmětem a přísudkem), které vykazují podobné fungování jako tvary anteponované, dospěli bychom k počtu 21 % gérondivů v extrapredikační preverbální pozici.¹⁵ Při analýze sémantického fungování gérondivu se ukázalo, že faktor pozice je pro interpretaci tohoto tvaru klíčový: v antepozici totiž získává větší sémantickou a referenční autonomii na řídicí propozici, a jinak dominantní význam průvodní okolnosti zde ustupuje významu časového rámce a významům široce kauzálním (Nádvorníková 2013b, 2012: 217 sq. aj., Combettes 2003):

- [3] En l'observant tirer sur sa pipe, l'écoutant réécrire l'histoire à grand renfort de lois et de décrets, je fus pris de nausée. (P. Assouline, La Cliente, 1999, InterCorp)
→ Když jsem se díval, jak potahuje z dýmky, když jsem ho poslouchal, jak za silné podpory paragrafů a dekretů přepisuje historii, zvedl se mi žaludek. (přel. Martínek 2000)

Podobné fungování můžeme pozorovat také u českého přechodníku: podle E. Dvořáka je v antepozici 21,5 % a v postpozici 78,5 % přechodníků; procento interponovaných tvarů pak podle Dvořáka nepřesahuje 1 % (Dvořák 1978: 21). Poměr anteponovaných a postponovaných tvarů je tedy téměř stejný jako v případě francouzského gérondivu. Dvořák pak konstatuje i stejnou tendenci anteponovaných přechodníků k vyjadřování časových a příčinných okolností:

- [4] Protož znajíce také muži oni mocní, cti vlasti žádostiví, že... vzdělání jazyka přirozeného národy oslavuje, nikoli zajisté jazyku českému zahynouti nedopustějí (K. H. Thám) (Dvořák 1978: 20)¹⁶

Co se týče **koreference** podmětového aktantu přechodníku/gérondivu s podmětem řídicí propozice, kodifikace dodržení tohoto pravidla požaduje u obou forem (viz např. Hendrich – Radina – Tláskal 2001: 412 nebo pro češtinu Havránek – Jedlička 1981: 260). Ve starších vývojových fázích obou jazyků byly případy nekoreference dosti časté (viz např. Grevisse – Goosse 2008: §334), vlivem kodifikačního tlaku však ustoupily. Analýza vzorku 1 600 gérondivů ukázala, že v současné francouzštině představují nekoreferenční tvary přibližně pouze 3 % ze všech výskytů a ve většině případů nepředstavuje tento jev žádnou překážku pro porozumění dané větě (viz Nádvorníková 2012: 386–390):

---

¹⁵ Gérondif může být v extrapredikačním vztahu k řídicí propozici také v postpozici, pokud je oddělen čárkou a/nebo několika rozvíjejícími větnými členy; celkově však v postpozici převládá vztah intrapredikační, který je pro tento tvar příznačný (viz podrobně Nádvorníková 2012: 400–413 a Nádvorníková 2013b).

¹⁶ V [4] je logický vztah mezi propozicemi vyjádřen i explicitně, pomocí spojky *protož*.

- [5] ...et, [...], je presentis alors qu'avec la fin de la nuit se terminerait notre amour. En sortant du restaurant, les trottoirs étaient noirs et luisants, parsemés de givre et de neige fondue. (J.-Ph. Toussaint, *Faire l'amour*, 2002, InterCorp)
→ Když jsme vyšli z restaurace, chodníky byly černé a lesklé, poseté jinovatkou a tajícím sněhem.

Pro češtinu Dvořák konstatuje, že nekoreferenční tvary jsou velmi ojedinělé (většinou jde o méně než 1 % přechodníků, Dvořák 1978: 18); v dialektech jsou pak podle něj poněkud častější (*a přinda na dědinu, toš tu sa valí jakéhosi lidu aš čérno*, op. cit.: 19). Tato tendence však může být dána tím, že se zde často jedná o přepis mluvených a nepřipravených projevů.

Můžeme tedy shrnout, že ani z hlediska syntaktického není mezi francouzským a českým tvarem žádný zásadní rozdíl; zbývá tedy pojednat o jejich fungování sémantickém a stylistickém a porovnat jejich frekvenci v obou jazycích.

3.3 Frekvence a stylistické rysy gérondivu a přechodníku

Stylistická charakteristika a frekvence představují pravděpodobně příklad nejvýraznějšího rozdílu mezi francouzským a českým tvarem: zatímco gérondif je živý nejen ve všech žánrech psaného projevu, ale také v projevech mluvených, český přechodník je jednoznačně forma zastaralá (v případě přechodníku předčasného pak dokonce až archaická), jeho užití je většinou vedeno nějakým specifickým stylovým záměrem a velká část jeho výskytů je tvořena ustrnulými tvary. Z tohoto důvodu např. ve francouzsko-české části paralelního korpusu InterCorp představují přechodníky pouze přibližně 3 % ekvivalentů francouzského gérondivu,¹⁷ a dominantní jsou tak plně predikační protějšky, zejména v koordinačním vztahu (viz [2]).¹⁸ Jedním z možných užití přechodníku tak zůstávají např. uvozovací věty, v nichž tento tvar koncizně vyjadřuje okolnosti řečového projevu:

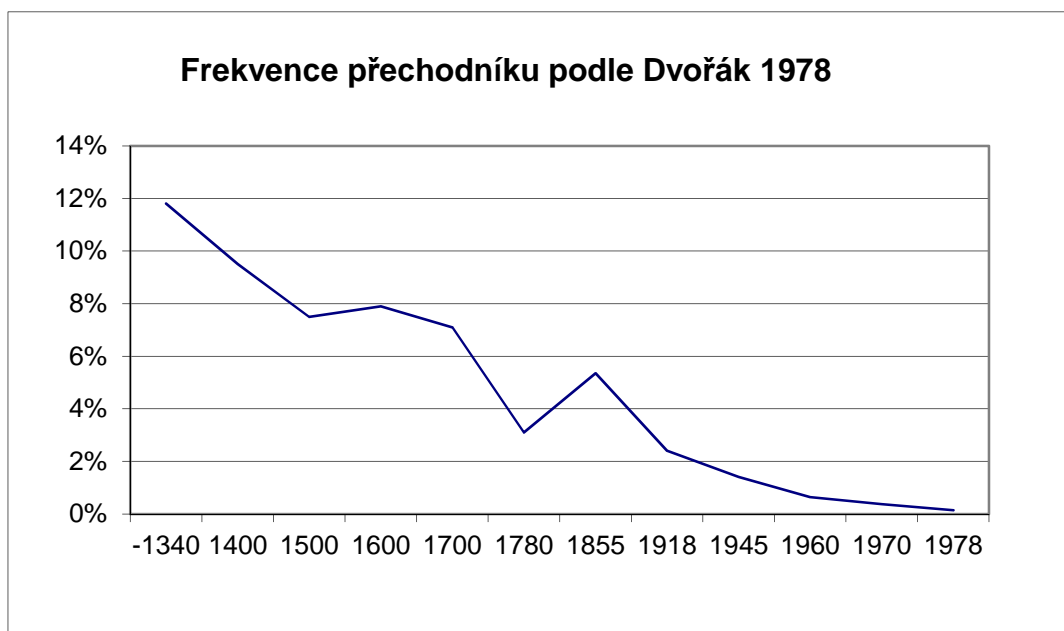
- [6] PPDA est reparu à l'écran, ma grand-mère a repris son rictus ; au bout d'un moment, comme en réponse à une interrogation muette, elle s'est écriée en me désignant vaguement du doigt : – C'est ma petite-fille, euh, enfin, ma fille. (C. Laurens, *L'Amour*, roman, 2003, InterCorp)
→ PPDA se znovu objevil na obrazovce, babička se zase zakřenila; za chvíli, jako by odpovídala na nevyřčenou otázku, zvolala, ukazujíc na mě neurčitě prstem: „To je moje vnučka, jo, jo, vnučka [sic].“ (přel. A. Pflimplová, 2004)

---

¹⁷ Pro analýzu byl použit subkorpus manuálně alignovaných (zarovnaných) textů v InterCorpu, tzv. kolekce, s omezením na překlady z francouzštiny do češtiny (byly tak vyloučeny překlady z třetího jazyka, např. z portugalštiny, a překlady z češtiny do francouzštiny byly analyzovány zvlášť, viz níže 3.6). Subkorpus se skládal převážně z románových textů a obsahoval více než 1 milion slov a více než 2 000 výskytů gérondivu.

¹⁸ Výskyt a fungování přechodníků v překladech podrobně analyzoval E. Dvořák (srov. Dvořák 1972 a 1978: 92–94).

Statistické výzkumy provedené Dvořákem ukazují, že frekvence přechodníku průběžně klesala:

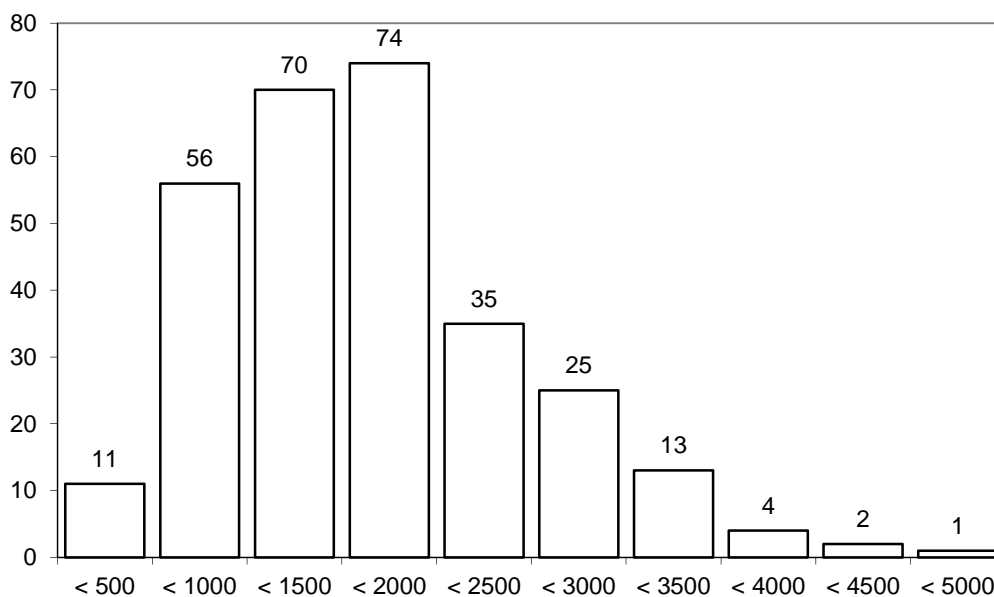

Obr. 1: Vývoj frekvence přechodníku na základě údajů z Dvořák 1978: 85 (údaje v procentech výskytu přechodníku z celkového počtu slovesných tvarů).

Vzestup frekvence přechodníku v letech 1780–1855 je možné vysvětlit zejména obrozenskou snahou o kultivaci psaného jazyka. Dvořák upozorňuje na to, že se autoři v době národního obrození inspirovali zejména předbělohorskou literaturou, kde byl přechodník častější (Dvořák 1978: 85). Ve druhé polovině 19. století však ústup přechodníku pokračuje, podle Dvořáka je pokles frekvence rychlejší a výraznější u přechodníku minulého (op. cit.: 69). Ve vyváženém synchronním korpusu SYN2010 dnes nepřesahuje frekvence přechodníku (minulého i přítomného dohromady) 510 ipm, a to včetně ustrnulých tvarů typu *počínaje, konče, nevyjímaje*, které jsou rovněž v korpusu označovány jako přechodníky.¹⁹ Vysvětlením tak výrazného ústupu tohoto slovesného tvaru může být konflikt přirozeného vývoje přechodníku k adverbializaci (viz 3.1) a kodifikace vyžadující plnou kongruenci.

Naproti tomu frekvence gérondivu zůstává po celé 20. století více méně stabilní, mírně vyšší je v literárních textech než v textech odborných, ale průměrně jde o 1 640 ipm. Následující histogram založený na analýze 291 literárních textů z druhé poloviny 20. století ukazuje, že i výkyvy v autorských idiolektech, pokud jde o frekvenci gérondivu, nejsou příliš časté:

¹⁹ ipm – items per million

Obr. 2: Histogram relativní frekvence gérondivu (v ipm) v subkorpusu 291 románů publikovaných po r. 1950 (FRANTEXT).

Na levé straně grafu, tedy v oblasti nulového výskytu gérondivu, se nachází např. literární experimenty G. Pereka *La Disparition (Zmizení)*, kde autor záměrně nepoužil ani jedno slovo obsahující písmeno *e*, nebo *Les Revenentes* (zde zmizelo naopak písmeno *a*).²⁰ Na opačné straně grafu pak můžeme najít autory, kteří používají gérondivu abnormálně často: maximální hodnoty 4 538 ipm dosáhl Robert Sabatier ve svém románu *Les Allumettes suédoises*, ale extrémním výskytem gérondivu se vyznačují i romány J.-Ph. Toussainta nebo Andreie Makina.²¹

Můžeme tedy konstatovat, že z hlediska stylového příznaku a frekvence se francouzský gérondiv a český přechodník velmi liší; podíváme-li se však na jejich sémantické fungování, zjistíme, že zde opět vykazují obě formy překvapivé shody.

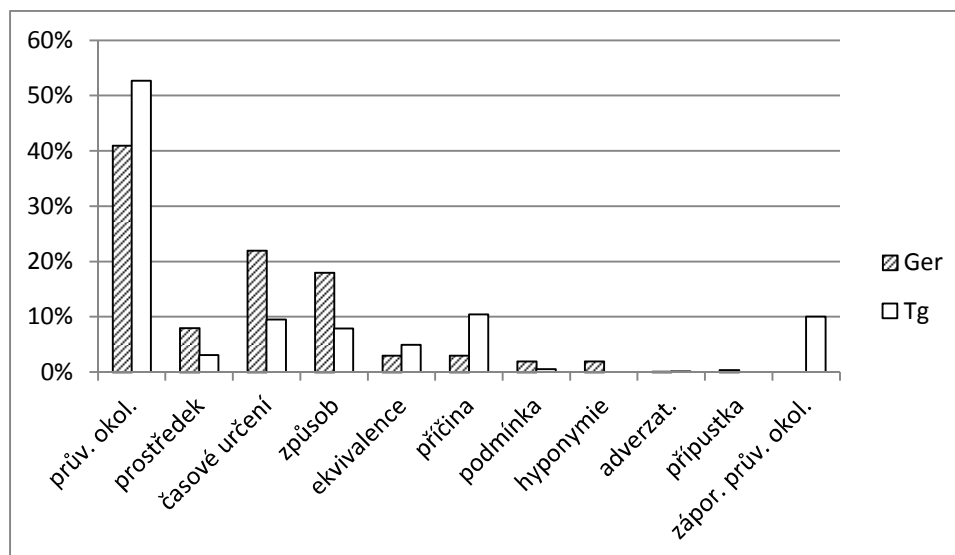
3.5 Sémantické rysy gérondivu a přechodníku

Výčty sémantických typů (*effets de sens*) uváděných u obou forem v gramatikách se téměř úplně shodují: obvykle je na prvním místě zmiňována průvodní okolnost, dále pak význam prostředku, způsobu, příčiny, časového určení, podmínky atd. Obě formy jsou rovněž schopny vyjádřit vztah ekvivalence (gerundiální/přechodníková konstrukce je reinterpetací, reformulací děje vyjádřeného v řídicí propozici, např. ve francouzštině *il a commis une erreur en se*

²⁰ Odstranění písmene *a* nebo písmene *e* znemožňuje použití gérondivu, protože morfémy, které jej tvoří, oba grafémy obsahují (*en ...-ant*).

²¹ Díla obou těchto autorů jsou rovněž součástí paralelního korpusu InterCorp. V případě Makina může být vysoká frekvence gérondivu dána interferencí s rodným jazykem autora; tuto hypotézu by však bylo nutno ověřit důkladnějším zkoumáním jazyka tohoto autora.

mariant – tím, že se oženil, udělal chybu).²² Kromě toho, že se dané výčty významových typů gérondivu a přechodníku téměř úplně shodují, je zajímavé především zjištění, že podobné tendence vykazují obě formy i ve *frekvenci* zastoupení těchto typů v rámci celku výskytů obou forem.

Obr. 3: Procentuální zastoupení jednotlivých významových typů přechodníku (podle Dvořák 1978) a gérondivu (podle Nádvořníková 2012) v literárních textech (Ger = gérondiv, Tg = transgresiv, tj. přechodník).²³

Podíváme-li se nejprve na četnost výskytu významových typů gérondivu, můžeme konstatovat, že nejčastější je základní význam **průvodní okolnosti** (viz výše [2] nebo [6]). V literárních textech je frekvence průvodní okolnosti vyšší než v textech odborných, které preferují spíše vyjádření široce kauzálních vztahů, zejména **prostředku** (tento významový typ zde představuje 35 % výskytů gérondivu).

Podobnou tendenci odhalil Dvořák také u přechodníku: v literárních textech představuje průvodní okolnost více než 50 % všech výskytů (Dvořák 1978: 33), v odborných textech je pak podle jeho statistik tento poměr o více než polovinu nižší (průvodní okolnost představuje v odborných textech pouze 22 %, *ibid.*). Stejně jako u francouzského gérondivu je pak i v českých odborných textech

²² Příklad je převzat z Halmøy (2003: 101); právě Halmøy tento význam u gérondivu identifikovala jako první (Halmøy 1982). Dvořák o významu ekvivalence pojednává u úvodu kapitoly o sémantice přechodníku a identifikuje jej jako „obecnější pojmenování děje VF“ (Dvořák 1978: 29–30).

²³ Výše uvedený graf ukazuje četnost výskytu jednotlivých významových typů obou tvarů v literárních textech; v Nádvořníková 2012 a Dvořák 1978 najdeme i údaje pro odborné texty, ale vzhledem k tomu, že Dvořák neuvádí absolutní údaje, které byly základem jeho procentuálních poměrů, není možné představit celkový graf shrnující tendence pro oba žánry.

velmi silně zastoupen význam prostředku – podle Dvořáka se jedná v tomto typu textů o druhý nejčastější významový typ (celkem 18 % výskytů).²⁴

Výrazný je u obou forem také výskyt druhého nejčastějšího významového typu, a to **časového určení**: u gérondivu představuje v literárních textech tento typ průměrně 22 % výskytů, u přechodníku pak 9,5 %. Ve francouzštině je tento význam často vyjadřován telickým slovesem pohybu v gérondivu (viz výše [5] a podrobně Nádvorníková 2012: 217–226).

Z kontrastivního hlediska jsou však podnětné tři krajní případy, kdy daný významový typ v druhém jazyce téměř nebo úplně chybí: v případě přechodníku se jedná o významy přípustky (3.5.1) a „hyponymie“ (3.5.2), u gérondivu naopak téměř úplně chybí význam „záporné průvodní okolnosti“ (3.5.3), který u přechodníku představuje podle Dvořáka více než 10 % výskytů.

Co se týče **přípustkového** (ale také adverbativního) významu gérondivu, není ve francouzštině příliš častý (celkově nepřesahuje 3 % z celku výskytů tohoto slovesného tvaru); u přechodníku však tyto významy podle Dvořákových výzkumů téměř úplně chybí. Vysvětlení tohoto jevu je jednoduché: český přechodník totiž na rozdíl od francouzského tvaru nemá k dispozici ustálenou konstrukci s adverbium *tout*, které tuto interpretaci ve francouzštině spouští.²⁵ Bez tohoto zřetelného indikátoru zůstávají adverbativní a přípustkové přechodníkové konstrukce v češtině implicitní a velmi kognitivně náročné:

[7] My alespoň, bedlivě zkoumajše, ve všech pamětech předhusitských nikde jsme tomu ani na stopu nepřišli. (Palacký) (Dvořák 1978: 39)

Vztah „**hyponymie**“ u gérondivu identifikovala ve své monografii O. Halmøy (1982). Tento vztah je založen na koreferenci řídicího a gerundiálního děje, přičemž gérondiv vyjadřuje způsob realizace řídicího děje a gerundiální sloveso a sloveso řídicí patří ke stejnému významovému typu. Jedná se téměř výlučně o slovesa mluvení a o slovesa pohybu, např. *il est parti en courant* (přiběhl), *il marche en boitant* („kráčí kulhaje“) nebo *dit-elle en chuchotant* („řekla šeptajíc“).²⁶ Z kontrastivního hlediska je zajímavé, že tento typ gérondivu je obtížné, resp. nemožné přeložit do češtiny pomocí přechodníku.

²⁴ Význam prostředku často splývá s významem způsobu, zejména v literárních textech: *Monsieur Saito rythmait ma production en la déchirant, sans autre commentaire que ce cri qui devait être un refrain.* (Nothomb, *Stupeur et tremblements*, 1999) → *Pan Saitó udával mé produkci takt tím, že ji bez komentáře trhal, pouze s oním výkřikem, který byl zřejmě jakýmsi refrémem.* (Fialová, 2004)

²⁵ *Tout en lui conservant pour l'éternité une fidélité muette, je m'estimais libéré de lui dès lors que des lecteurs s'en étaient emparés.* (Assouline, *La Cliente*, 1998) → *Třebaže jsem jí zůstával navždy věrný, cítil jsem se svobodně, teprve když se jí zmocnili čtenáři.* (Martínek 2000).

²⁶ Stosić (2009: 105–106) doporučuje pro vztah těchto sloves nepoužívat termín hypo/hyperonymie, protože např. *běžet* není hyponymem *odejít*, ale termín *troponymie*, který lépe vystihuje význam způsobu realizace děje.

Jestliže je význam řídicího slovesa plně obsažen ve významu gérondivu (např. *marcher – boiter*, tj. *kráčet – kulhat*, nebo *dire – chuchoter*, tj. *říct – šeptat*), posouvá se v češtině gerundiální sloveso na pozici verba finita – *kulhal, zašeptala*. U sloves mluvení v uvozovacích větách se francouzština a čeština liší v tom, které okolnosti řečového projevu takové nahrazení připouštějí. Běžný je tento jev např. u mimiky (*dit-il en souriant – usmál se*), ale také např. u různých fyzických projevů:

- [8] « Mes pauvres amis, dit-il en soupirant, vous arrivez à Nuremberg en un fort mauvais moment ! (Tristan, *Tribulations héroïques*, 1987, InterCorp)
→ „Přátelé moji nebozí, teď zrovna není nejvhodnější doba k cestě do Norimberku!“ povzdechl si. (Kalfířt, 2003)

L. Rosier však upozorňuje, že tento jev postupuje také ve francouzštině (Rosier 2008: 66). Významově chudé a v podstatě redundantní sloveso *dire* je tak nahrazováno konkrétnějšími slovesy vyjadřujícími různé okolnosti řečového projevu.²⁷

Pokud není význam řídicího slovesa plně obsažen ve významu gérondivu (*demanda-t-il en chuchotant – „zeptal se šeptaje“* nebo již zmíněné *il est arrivé en courant – přiběhl*), nemůže se v češtině gerundiální sloveso posunout na pozici řídicího slovesa, protože by se ztratil jeden ze sémů v něm obsažených. U sloves mluvení je možné význam gérondivu přeložit např. pomocí adverbia (*zeptal se šeptem*); v případě sloves pohybu je však nemožnost doslovného překladu dána spíše typologicky. Podle Talmyho klasifikace (Talmy 2000) patří totiž čeština stejně jako angličtina k *satellite-framed languages*, které vyjadřují způsob realizace pohybu (*Manner*) pomocí slovesného základu a směr pohybu (*Path*) pomocí prefixů (*při–* aj.) nebo tzv. *particles* (*away, off, out* aj.).²⁸ Vydělení způsobu realizace pohybu do nefinitního tvaru přechodníku by pak bylo v rozporu s touto tendencí.²⁹

Pochybnost spojení typu *řekla šeptajíc* (místo *zašeptala*) naznačuje, že český tvar má tendenci chápat oba děje odděleněji a brání plnému sloučení významu obou sloves.³⁰

²⁷ Analýzu tohoto jevu při překladu z angličtiny do češtiny viz Corness 2010.

²⁸ V angličtině mohou být tyto výrazy následující za slovesem řazeny buď k předložkám, nebo k adverbium; nejednoznačnost jejich slovnědruhové příslušnosti bývá vyřešena tím, že se označí neutrálním termínem *particles* (viz Quirk et al. 1985: 1150).

²⁹ Francouzština naopak podle Talmyho patří k tzv. *verb-framed languages*, protože určité sloveso vyjadřuje směr pohybu (*arriver, sortir* aj.) a způsob realizace pohybu je fakultativně vyjádřen pomocí „satelitů“, např. právě gérondivu (*en courant*).

³⁰ Tento jev by si však zasloužil podrobnější analýzu; např. v referenčním korpusu SYN2010 se vyskytuje 20 spojení *řekl/a + přechodník*, ale v žádném z nich není přechodník slovesem mluvení; z 12 výskytů přechodníku slovesa *šeptat* se pak ani jediné nekombinuje s řídicím slovesem mluvení. Ojedinelé výskyty tohoto spojení (*řekl šeptaje* atd.), které je možné najít pomocí vyhledávače Google, lze většinou vysvětlit pomocí interference, protože se jedná

Z kontrastivního hlediska konečně stojí za povšimnutí také vysoká frekvence „**záporné průvodní okolnosti**“ u přechodníku (10 %) a naopak její absence u gérondivu. Záporný tvar gérondivu existuje, je však velmi vzácný – tvoří méně než 1 % z celkového počtu tohoto tvaru ve francouzštině. Důvodem nízké frekvence záporné průvodní okolnosti u gérondivu je především konkurence s infinitivní konstrukcí s předložkou *sans*: negací gérondivu s významem průvodní okolnosti totiž není záporný gérondiv, ale právě konstrukce *sans* + infinitiv:

- [9] „Keby byly hory samé papírové a voda atrament, hvezdy písarové, keby to spisoval šetek široký svět, ešče by nespísal mej lásky destament,“ zpíval Jaroslav nesundávaje housle zpod brady. (Kundera, Žert, 1991, InterCorp)
→ « Si les montagnes étaient en papier – si l'eau se changeait en encre – et les étoiles en scribes – si tout le vaste monde le voulait rédiger – au bout point n'arriverait – du testament de mon amour », chantait Jaroslav sans décoller le violon de sa poitrine. (přel. M. Aymonin, 1975)

Pokud tedy chceme provést kompletní kontrastivní analýzu francouzského gérondivu a českého přechodníku, je třeba zkoumat nejen protějšky francouzského tvaru v českých překladech, ale také protějšky českého přechodníku ve francouzštině.

3.6 Přechodník a gérondiv v paralelním korpusu InterCorp

Jak jsme se zmínili výše, ve francouzsko-české části korpusu InterCorp je přechodník protějškem gérondivu pouze ve 3 % případů. Podíváme-li se na všechny výskyty přechodníku v těchto překladech z francouzštiny do češtiny, dojdeme k překvapivému zjištění: ve francouzském originále nejčastěji odpovídá přechodníku nikoli gérondiv, ale přítomné participium. U přechodníku přítomného (celkem 253 tvarů) je tak zastoupení participiálních protějšků 35 %, avšak gerundiálních pouze 17 %. Ze třinácti výskytů přechodníku minulého pak ani jednomu neodpovídá ve francouzštině gérondiv, zatímco více než čtvrtina těchto tvarů vychází z francouzského participia.³¹

Vzhledem k tomu, že jazyk překladu může být velmi specifický, provedli jsme i zpětnou analýzu na subkorpusu překladů z češtiny do francouzštiny.³²

---

o překlady. Čtyři rodilí mluvčí češtiny, jimž byla spojení typu *řekl šeptaje* nebo *krácel kulhaje* předložena, je považovali za „podivná“, avšak nedokázali své tvrzení přesně zdůvodnit.

³¹ U přechodníku minulého je třeba počítat s vysokou chybovostí morfologického značkování (více než 50 %), protože jako „přechodník minulý“ jsou označeny např. i tvary minulého přítomného s elidovaným *-l* (*řek, proved* atd.). U přechodníku přítomného je chybovost nižší (přibližně 4 %, např. *žena, třídě* aj.), ale není možné zjistit, kolik přechodníkových tvarů homonymních se 3. osobou jedn. č. oznamovacího způsobu přítomného času bylo chybně označováno.

³² Omezený rozsah tohoto článku neumožňuje podrobné představení celé analýzy překladových protějšků francouzského gérondivu a českého přechodníku provedené na korpusu InterCorp, doufáme však, že to bude možné při jiné příležitosti. V této souvislosti by bylo nutné

U přechodníku minulého i v tomto subkorpusu převládá jako protějšek přítomné participium (33 ze 103 tvarů), přičemž více než třetinu z tohoto počtu představují tvary složeného participia, které explicitně vyjadřují předčasnost. V případě přechodníku přítomného sice převládá jako překladový protějšek ve francouzštině gérondif (207 tvarů z 604, tj. 34 %), ale přítomné participium se nachází hned na druhém místě a je rovněž hojně zastoupeno – představuje 24 % respondentů českého přechodníku přítomného:

- [10] Jednou nabili pana Jirouta do kanónu, a když ho vystřelili a pan Jirout dosáhl vrcholu křivky, rozpráhl ruce a po hlavě padaje zvolna dolů viděl, že už dávno minul trampolínu [...] (B. Hrabal, *Postřižiny*, 1976, InterCorp)
→ Un jour, on chargea M. Jirout dans son canon et lorsqu'on eut fait feu et que M. Jirout eut atteint le sommet de sa trajectoire il écarta les bras et, tombant lentement, la tête en bas, il vit qu'il avait déjà dépassé le trampoline ; (přel. C. Ancelot, 1987)

Podíváme-li se blíže na tyto případy přechodníku přeloženého pomocí přítomného participia, zjistíme, že často není možné je bez zásadních modifikací převést do francouzštiny pomocí gérondivu. Např. v [10] by náhrada přítomného participia pomocí gérondivu (*en tombant*) změnila význam prosté průvodní okolnosti (juxtapozice dějů) na význam časového určení (časového rámce) – *když padal*. Přítomné participium je proto užíváno jako ekvivalent českého přechodníku zejména tam, kde český tvar vyjadřuje prostý juxtaponovaný děj bez bližších příslovečných významů typických pro *converbs*.

4. Závěr

Častý výskyt přítomného participia jako ekvivalentu přechodníku naznačuje, že tento český tvar není úplně jednoznačným systémovým protějškem francouzského gérondivu. Jak jsme viděli výše, přechodník i gérondif odpovídají obecně-lingvistické kategorii *converb* a v mnoha morfologických, syntaktických i sémantických rysech vykazují obě formy pozoruhodné shody, zdá se však, že přechodník více než gérondif odděluje oba děje, a může tak vyjadřovat i velmi volné průvodní okolnosti, jejichž vyjádření je ve francouzštině typické spíše pro přítomné participium. Více světla by do těchto komplexních vztahů mohlo vnést rozšíření kontrastivní analýzy na celek participiálního systému obou jazyků a její podložení rozsáhlými daty z jednojazyčných i paralelních korpusů.

---

zmínit zejména komplexnost faktorů, které mohou výběr konkrétních tvarů ovlivňovat: překladatelský/autorský idiolekt (např. L. Fuks v románu *Spalovač mrtvol* nadužívá tvaru *hledě*), rozsah a rozmanitost složení korpusu, stáří textu (téměř polovinu tvarů přítomného přechodníku v českých originálech představují výskyty z románu *Osudy dobrého vojáka Švejka*), stylizace textu (historické romány), žánr aj.

Literatura

- Arnavielle, T. (1997). *Le Morphème en –ant: Unité et diversité. Étude historique et théorique*. Louvain–Paris: Peeters, 1997.
- Combettes, B. (2003). L'évolution de la forme en –ant : aspects syntaxiques et textuels. *Langages*, 2003, 37, 149, s. 6–24.
- Corness, P. (2010). Shifts in Czech translations of the reporting verb *said* in English fiction. In: Čermák, Fr. – Corness, P. – Klégr, A. (eds). *InterCorp: Exploring a Multilingual Corpus*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny/Ústav Českého národního korpusu, 2010, s. 159–177.
- Daneš, Fr. a kol. (1987). *Mluvnice češtiny 3*. Praha: Academia, 1987.
- Daňhelka, J. (1944). Přechodník budoucí v Žilkově překladu Nového Zákona. *Naše řeč*, 28, 1944, s. 148–152.
- Dvořák, E. (1968). Výklady o přechodníku ve starších mluvnicích českého jazyka. *Slavica Pragensia*, 10, 1968, s. 33–44.
- Dvořák, E. (1970). *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha. Universita Karlova, 1970.
- Dvořák, E. (1972). Přechodníkové konstrukce v překladech beletrie do češtiny. *Slavica Pragensia*, 14, 1972, s. 101–114.
- Dvořák, E. (1978). *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1978.
- Dvořák, E. (1979). „Umělá pravidla“ Josefa Dobrovského. *Slovo a slovesnost*, 40, 1979, s. 32–35.
- Éluerd, R. (2004). *Grammaire descriptive de la langue française*. Paris: Armand Colin, 2004.
- Grevisse, M. – Goosse, A. (2008). *Le Bon usage*. Louvain la Neuve – Paris: De Boeck – Duculot, 2007.
- Halmøy, O. (1982). *Le gérondif. Éléments pour une description syntaxique et sémantique*. Trondheim: Tapir, 1982.
- Halmøy, O. (2003). *Le gérondif en français*. Paris: Ophrys, 2003.
- Haspelmath, M. – König, E. (1995). *Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1995.
- Havránek, B. – Jedlička, A. (1981). *Česká mluvnice*. Praha: SPN, 1981.
- Hendrich, J. – Radina, O. – Tláskal, J. (2001). *Francouzská mluvnice*. Plzeň: Fraus, 2001.
- Chevalier, J.-C. et al. (1964). *Grammaire Larousse du français contemporain*. Paris: Librairie Larousse, 1964.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (1995). *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
- Kocková, J. (2011). Ekvivalenty ruských přechodníků sloves dokonaveho vidu v češtině na základě paralelních korpusů. In: Čermák, Fr. – Corness, P. – Klégr, A. (eds). *InterCorp: Exploring a Multilingual Corpus*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny/Ústav Českého národního korpusu, 2010, s. 251–261.
- Michálková, V. (1962). Přechodníkové vazby ve východomoravských nářečích. *Sborník Matice moravské*, 81, 1962, s. 200–206.
- Moortgat, B. (1978). *Participe et gérondif. Étude de l'opposition entre la présence et l'absence de EN devant la forme en –ant*. Thèse de 3e cycle, Université de Metz, dir. R. Martin a J.-M. Zemb.
- Nádvorníková, O. (2007). Francouzská konstrukce *tout + gérondif* v referenčním korpusu Frantext. *Člověk – Časopis pro humanitní a společenské vědy*, 2007, 2, 7. [online]. [cit. 2008-09-10]. Dostupné z: <http://clovek.ff.cuni.cz/pdf/nadvornikova_clanek_7.pdf>.

- Nádvorníková, O. (2008). *Gérondif passé – mort ou vivant ?* In: Albert, S. et al. (eds) *Le passé dans le présent, le présent dans le passé*. Szeged: JATEPress, 2008, s. 275–283.
- Nádvorníková, Olga (2009). *Que font les personnages des romans en parlant ? (dit-il en souriant)*. Typologie des constructions gérondives accompagnant les verbes de dire dans les propositions incisives. In : Kieliszczyk, A. – Pilecka, E. (eds). *La perspective interdisciplinaire des études françaises et francophones*. Łask: Oficyna wydawnicza LEKSEM, 2009, s. 89–98.
- Nádvorníková, O. (2010). *The French gérondif and its Czech equivalents*. In: Čermák, F. – Corness, P. – Klégr, A. (eds). *InterCorp: Exploring a Multilingual Corpus*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny/Ústav Českého národního korpusu, 2010, s. 83–96.
- Nádvorníková, O. (2012). *Korpusová analýza faktorů sémantické interpretace francouzského gérondivu*. Disertační práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, ved. H. Loucká.
- Nádvorníková, O. (2013a). *Paul se rase en chantant, dit-il en bafouillant : Quels types de manière pour le gérondif en français ?* *Acta Universitatis Carolinae Philologica 2 (Romanistica Pragensia XIX)*, 31–44.
- Nádvorníková, O. (2013b). *Les gérondifs antéposés : quelles relations avec les contextes de gauche et de droite ?* *Verbum* [v tisku].
- Quirk, R. et al. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985.
- Riegel, M. – Pellat, J.-Ch. – Rioul, R. (2009). *Grammaire méthodique du français*. Paris: PUF, 2009.
- Schmidt-Knäbel, S. (1971). *Die Syntax der –ant-Formen im modernen Französisch. „Adjectif verbal“, „Participe présent“ und „Gérondif“*. Bensberg: Schäuble Verlag, 1971.
- Stosić, D. (2009). La notion de « manière » dans la sémantique de l'espace. *Langages*, 2009, 175, s. 103–121.
- Šabršula, J. (1986). *Vědecká mluvnice francouzštiny*. Praha: Academia, 1986.
- Talmy, L. (2000). *Toward a Cognitive Semantics (Vol. II: Typology and process in concept structuring)*. Cambridge (Mass.): MIT Press, 2000.
- Wilmet, M. (2003). *Grammaire critique du Français*. Bruxelles: Duculot, 2003.

Korpusy

FRANTEXT. <www.frantext.fr>

Český národní korpus – SYN2010. <www.korpus.cz>

InterCorp. <www.korpus.cz/intercorp>

Four Dogmas of Linguisticism¹ – Some Philosophical Questions for Linguists

Paul Rastall

University of Portsmouth
paul.rastall@googlemail.com

Abstract: Despite some important efforts, there has been little dialogue between philosophers and linguists. One reason may be a lack of critical questioning of some key concepts and pre-suppositions in linguistics. The paper argues that most mainstream approaches in Linguistics contain fallacious assumptions and dogmas, which involve category errors of constructs and phenomena as well as definitional failures and gaps in arguments: attributing descriptive constructs to speakers' cognition as states and causally effective mechanisms, non-sequiturs justifying universalist claims, and hypostatisation. Such positions make interdisciplinarity difficult. The paper considers some well-known and widely held pronouncements on language from those points of view. Our certainty in linguistic analyses declines as we move to explanatory constructs; this means more attention should be given to the reasoning process in discussing language and relating constructs to observable communicational phenomena.

Key words: certainty, reasoning process, interdisciplinarity, fallacies in linguistics, attribution, category errors, universalism, hypostatisation

1. Linguistics and Philosophy – Preliminary Remarks

Despite a common concern with “language”, philosophers and linguists have, in general, not worked closely together. There have, however, been some significant efforts. In America, the publications of the Institute for the Unity of Science include the work of Bloomfield (1939) and some important conferences brought linguists and philosophers together (e.g. 1951). Georgetown University Institute of Linguistics and Languages held a major inter-disciplinary “round table” meeting in 1962 (published report, 1964). Rom Harré and Roy Harris (1993) edited a joint publication by linguists and philosophers, and the linguists, Louis Hjelmslev (1953) and Jan Mulder (1989, 1993), explicitly took philosophical perspectives on their work. The Prague Circle of linguists included the polymath, Karl Bühler, with links to European philosophy. However, philosophers' concerns with “language” and those of linguists have been different, and the two groups have not generally listened to each other's concerns. Philosophers have been surprisingly indifferent to the concerns of linguists over the definition and application of terms such as “word” or “sentence” and the wide variety of phenomena and types. Even such a great philosopher as Quine (e.g. 1960) used the terms very loosely and without either definition or reference to the diversity of linguis-

---

¹ With respectful apologies to the late Professor Quine.

tic phenomena or to the type-token distinction. He tells us in the course of his introduction to *Word and Object*, for example:

“Not that all or most sentences are learned as wholes. Most sentences are built up rather from learned parts by analogy with the way in which those parts have previously been seen to occur in other sentences which or may not have been learned as wholes.” (1960: 9)

Later, he remarks:

“Prepositions, conjunctions, and many other words are bound to have been learned only contextually... it is mostly just substantives, adjectives and verbs that will occasionally have been learned in isolation.” (p. 14)

Whatever the truth of these remarks as observations on learning, it is obvious that Quine is adopting the panoply of traditional grammatical terminology and assuming it to be applicable to any language. He also assumes that words or sentences as types and words or sentences as tokens are identifiable in straightforward ways, and finally that the traditional linguist’s units of analysis are the things which are learned. That is, he makes no distinction between the construct established by the linguist and the cognitive reality. Part of the problem is the failure to see that linguistic entities, as set up by the linguist, are heavily theory-laden and not simply reflections of phenomena observed in speech. This is, of course, where arguments in linguistics begin, but they are impediments that philosophers generally do not wish to address. To take Quine’s own example, when we say that *rabbit* is a word of English, we are setting up a descriptive construct which contains our conception of what it is to be a word, as well as to any empirical content from reference to real-world utterances corresponding to *rabbit*. Philosophers have rarely taken an interest in linguists’ concerns over definitions, methods, and the sheer diversity of verbal phenomena or theoretical distinctions leading to different constructs.² Terms such as “word” or “sentence” are notoriously difficult to define and the difficulties are compounded by the everyday use of the terms.

Linguists, on the other hand, are not all exempt from similar criticisms and have frequently proceeded with little analysis of fundamental assumptions and concepts, or awareness of fundamental philosophical distinctions, as we shall see below, but an example of definitional and conceptual problems might be the concept of function, which is used in numerous different senses by different groups of linguists, and sometimes is used by the same linguist in several different senses, often without explanation. Martinet (1989), for example, uses “function” to refer to communicational purpose, “pertinence” or separate relevance,

---

² An exception is Max Black (1968) in his *Labyrinth of Language*.

dependency, and syntactic role (for discussions of this point, see Rastall, 2008, or Costaouec, 2009).

At a time when several important issues are interdisciplinary (e.g. the question of consciousness), mutual lack of interest or understanding as well as failure to address fundamental points of reasoning are harmful.

When linguists have addressed philosophical, or “meta-theoretical”, issues, it has often been simply to adopt an approach in the philosophy of science uncritically and as a tool. Examples include Bloomfield’s (1933) acceptance of Mill’s rather naïve induction by instance accumulation or the use of Hempel’s version of hypothetico-deductivism in various American approaches, Kemeny’s “inductive-deductive cycle” (e.g. Cook, 1971), or Sampson’s (1975) mechanical importation of Popper’s falsificationism – all without consideration of the specific circumstances of linguistic analysis or the fact that linguistics is not a physical science, but a discipline dealing in human behaviour and values (see Rastall, 2000, on this point). A concern with issues of ontology or metaphysics has been rare. At a more basic level, a philosophical approach would include the critical questioning of basic assumptions and the logic of argumentation. As the late Sándor Hervey (1980: 29) once put it, “why should I agree with what you say, and why should you agree with what I say?”. It is here that we must question our fundamental assumptions to determine whether linguists’ pronouncements are valid or even comprehensible.

2. Some Causes of Confusion

In our practical lives, there are things we feel we know with certainty. For example, we can know our social security numbers or email passwords, the number of fingers on our right hands, or that if the fridge is working properly then the food will be kept cold. Other things may be less certain, e.g. one’s state of health or the location of the house keys, and when we come to explaining why or how we know things, sources of doubt may enter either because of matters of fact or because of the reasoning process itself. Generally, uncertainty rises as we deal more in empirical constructs. In the case of the fridge, we could cite Boyle’s law of the co-variance of volume and temperature of a gas to explain how refrigeration works. Boyle’s law is generally reliable,³ but if we ask for deeper explanations of why Boyle’s law holds true, we are in a world of scientific theory at the atomic and sub-atomic level, where there is great dispute over “dark matter” and the nature of electrons and other fundamental particles. In everyday life, we feel we “know” our own languages – at least in the sense that we recognise spoken or written utterances as “correct” or “incorrect”, and we can operate as senders or receivers in spoken and written media. There are many other judgements we can make about speech acts (regionalisms, social dif-

---

³ The anomalous expansion of water, however, is well known.

ferences, aesthetic judgements, etc.), but if we ask *how* we know these things – i.e. move from the world of appearances to the world of explanations using explanatory constructs –, there is significantly less certainty and our statements may be influenced by our experiences at school or other learning and social attitudes.⁴ Our familiarity with our languages and common ideas about language may lead us into error in the reasoning process, when we try to give deeper explanations of linguistic phenomena. In other words, when looking at accounts of the nature of language, a good measure of Cartesian doubt is called for, and especially over the process of reasoning. As Russell (1912: 76) pointed out, the question of *how* we know is more important than that of *what* we know. It is that review of the reasoning process in Linguistics that has frequently been given insufficient critical attention. Four commonly made gratuitous assumptions in accounts of language are considered here. In the first three of them there are significant gaps in argumentation.

Another potentially misleading factor is the sheer significance of linguistic research. Verbal communication is a distinctively human phenomenon. There can be little doubt that it is one of the key evolutionary strategies of mankind. Verbal communication in humans has permitted a virtual world for the representation and consideration of reality displaced from the immediate context in space and in time, and for enhanced social cooperation. This has led to advanced problem-solving, control over the environment, complex social networks, and subtle interpersonal relations. Verbal productions can be extensive, have their own aesthetic properties, and are indicative of identity and group belonging. Our verbally created world is always with us. Having the verbal skills of a community is vital for access to that community. The acquisition of verbal skills is given enormous emphasis in the education and socialisation of children. An evolutionarily sustainable strategy might be “acquire the communicational behaviours of the social group into which you are born”. Verbal communication implies – in some sense which needs to be explained – sharing a “communication system”. This communication system we call “language”, or better, “a language”⁵ and we are apt to attribute existence, or to reify, this familiar concept.

Terminological confusion is apparent here too. The term “language” can mean several different things. It is not difficult to find textbooks in which the term “language” is used in different meanings in the same sentence or paragraph. One example, among many, comes from Turner’s *Stylistics* (1973: 137). He tells us:

---

⁴ Even then, people can differ on “correctness” or be uncertain which form or word to use.

⁵ Symbolic systems, codes, animal signalling behaviours, and logical calculi are often metaphorically called “languages”. That is very misleading. Such systems lack the key features and functions of natural languages. All languages are communication systems, but not all communication systems are languages. Using the term “language” metaphorically can make the term meaningless.

“It is easy to think of three basic categories to begin with, since all language involves a speaker, a hearer, and the linguistic code itself. In literary study, these categories may become complex as the speaker is multiplied into an initiator of language and an assumed voice, as when Shakespeare speaks through the mouth of Hamlet... Nevertheless, it seems that in its most abstract and basic form the situation of any sample of language must involve at least one speaker (or writer) intending to communicate, one or more hearers (or readers) and perceptible linguistic activity which links them...”

Here, “language” is seen first as any instances of a communication process, then as “the linguistic code itself”, then as that which is spoken (initiated by the speaker), then as one instance of a communication process. As is well-known, Saussure (1972) used the term “langue” to mean both “particular language system” (e.g. French “existing in the mass”, p. 30) and “general human capacity for language” (p. 32). He used the term also for the individual’s linguistic system “with its seat in the brain” (p. 32) and equated the individual’s language with the language of the community (p. 30). He does not seem to have distinguished the linguist’s model from any of those, although he did clearly, but inconsistently, point out that different constructs arose from different perspectives on the act of speaking (“c’est le point de vue qui crée l’objet”, p. 23). Clearly, all these conflations of the different meanings of “language” can lead to category errors. We cannot assume that what is true of the individual speaker is true of the entire community or that the capacity for language implies that all languages have the same properties. We return to these problems below.

3. “Linguisticism”

In view of the enormous importance of verbal behaviour to humans, it is hardly surprising that so much effort should be put into understanding human verbal communication in all its aspects or that Linguistics should have grown so big, and potentially influential in interdisciplinary discussions. Unfortunately, a number of major approaches to understanding “language” contain ingrained, widespread dogmas which are clearly based on fallacious reasoning. Adherence to such fallacious views in Linguistics I call “linguisticism” – *the often unquestioned tenets of (much) linguistics*. They seem to be linked to plausible beliefs at the level of everyday experience, but do not stand up to closer scrutiny.

4. The Linguistic Description, D

When two or more people are able to communicate verbally through belonging to a community of speakers with similar verbal behaviours, their utterances vary in numerous respects but within tolerance limits for mutual comprehensibility. The comparison of utterances shows that verbal behaviour is not random and that it has regularities of various sorts when seen from different perspectives

– e.g. phonological, grammatical, semantic, pragmatic. A linguist analysing the verbal communication in a given community can arrive at an account of how communication takes place in that community through a statement of the features – regular and irregular – of speakers’ verbal productions. Let us call that construct the linguist’s description of the community language *D*. It should be clear that any *D* implies both observable verbal communication acts in the community⁶ and the chosen viewpoint and methods for describing them. This means that our interpretation of *D* is a function of both observables and theory (Mulder, 1975).

It is at this point, i.e. in the reasoning process, that fallacies can start to creep in. The four dogmas discussed here are: attribution, operationalism, universalism, and hypostatization⁷.

4.1 Attribution

Many linguists (and philosophers such as Quine, above) have either taken the view that, or acted as if, the linguist’s account *D* could be presented as the speaker’s linguistic system or “knowledge” of the language, i.e. if we give an account, *D*, of how people communicate, then we must be giving an account of the speakers’ knowledge. That is clearly, at best, a gratuitous assumption in the absence of point-by-point neurological evidence, and equally clearly not a necessary conclusion from the premise.⁸ As we have seen, *D* contains many theoretical concepts from the linguist’s approach to analysis. One cannot attribute those features to the speaker without circularity and gratuitously assuming that one’s theoretical constructs correspond to some reality. It is *the fallacy of attribution* – i.e. of attributing the linguist’s analysis to the speaker (also denounced by Harris, 1982). This attribution has been pervasive probably from the very beginning of linguistic analysis. Frequently, the attribution is made imperceptibly and without reflection. No doubt, it has a degree of plausibility. The highly influential *Fundamentals of Language* (1956) by Jakobson contains such attributions. Jakobson describes (acoustic) distinctive features as part of the language “code” and tells us (p. 15.):

---

⁶ In practice, a selection of aspects relevant to the chosen point of view. Linguists focus on different aspects of the verbal behaviour – its sound properties, grammatical features, references to the real world etc. By “aspects” of verbal phenomena I mean the ways the phenomena appear from different ways of looking at them, leading to different constructs. Linguists concerned with sociolinguistic or literary phenomena also deal in constructs containing or implying some *D*.

⁷ This is not to deny the existence of other dogmas worthy of questioning. One such is the idea that language is a “system”.

⁸ One would not say that an account of social or economic behaviour was necessarily an account of people’s knowledge. Obviously, verbal and other behaviour is controlled in the brain, but that does not imply that *D* is a description of cognitive structures, although what we know of verbal behaviour has *implications* for our understanding of cognition, not direct attribution.

“If the listener receives a message in a language he knows, he correlates it with the code at hand. This code includes... briefly, all the distinctive vehicles serving primarily to differentiate morphemes and whole words.”

and later:

“In order to decode the message, its receiver extracts the distinctive features from the perceptual data.” (p. 46)

It is very obvious that Jakobson attributes the code to the receiver (who acts also as a speaker) and simply assumes that the linguist’s analysis must be equivalent to the cognitive processes of the speaker-hearer. This is a widespread view.

The attribution thus often takes the explicit form of an identification of the language of the speaker and the linguist’s description (or “grammar”). That it is a fallacy, however, should be immediately obvious. We have no access to the linguistic “knowledge” of an individual speaker or the common “knowledge” of a community, and it is not clear in what sense the storage of verbal mechanisms in the brain can be said to be “knowledge”, let alone how a linguist’s description, *D*, could be a representation of brain mechanisms or storage.⁹ If we had such direct access to the speaker’s brain, we would, of course, not need analytical constructs. In fact, the idea of attributing *D* to speakers’ brains is extremely implausible, when we consider the diversity of speakers’ verbal behaviour and the sheer complexity of the brain with its billions of cells and connections.

In its common form, the confusion of a construct with the phenomenon which the construct purports to describe is an obvious category error, but the problems also relate to the definition of terms.¹⁰ Part of the pervasive nature of this dogma arises from the familiar, but barely analysed, idea of a “shared” language, where the construct, *D*, is taken to represent that shared language. Similarity of verbal behaviour is taken as evidence of speakers having the “same” language.¹¹ It should be obvious that “language” here covers the ontologically different constructs of the individual speaker’s private language, the “shared” language of the community, observable verbal behaviour by speakers individually or in reciprocal communication, as well as our representations of those constructs in *D*. Clearly, if *D* represents the common features, or overlap, between speakers, then *D* is an abstraction from different behaviours and cannot then be attributed to each separate speaker. Many studies have shown enormous sociolinguistic vari-

---

⁹ One should remember that every unit – word, phoneme, etc. – and every linguistic relation is separately a hypothesis in *D*.

¹⁰ Definitional problems were discussed in Rastall, 2010 and 2011 in *Organon F*.

¹¹ There is, in fact, considerable evidence that the communicational behaviour of individuals varies greatly in a community (as Martinet (e.g. 1962) found in his well-known study of the phonological distinctions of French officers with similar social and educational backgrounds – a result often replicated in many studies) and that the linguist’s analysis may be valid for a community but not for an individual – see below.

ability in phonology and grammar for a given, relatively homogeneous community. *D* must allow for the variety, while every speaker's behaviour is different. Many studies have shown enormous sociolinguistic variability in phonology and grammar for a given, relatively homogeneous community.¹² *D* must allow for the variety, while every speaker's behaviour is different. That is presumably why Saussure (1972: 30) spoke of language existing perfectly "only in the collectivity" ("dans la masse"). A very clear example of unjustified attribution in the above sense with many questionable assumptions can be seen in the well-known and widely used textbook of Fromkin and Rodman. They assert (2003: 13):

"Every human being who speaks a language knows its grammar."¹³ When linguists wish to describe a language, they attempt to describe the grammar of the language which exists in the minds of its speakers. There may be some differences among speakers' knowledge, but there must be shared knowledge, because it is this grammar that makes it possible to communicate through language. To the extent that the linguist's description is a true model of the speakers' linguistic capacity, it will be a good or bad description of the grammar and of the language itself. Such a model is called a descriptive grammar. It does not tell you how you *should* speak; it describes your basic linguistic knowledge. It explains how it is possible for you to speak and understand, and it tells you what you know about the sounds, words, phrases and sentences of your language.

We have used the word *grammar* in two ways: the first in reference to the grammar speakers have in their brains; the second as the model or description of this internalised grammar... From now on, we will not differentiate these two meanings, because the linguist's descriptive grammar is an attempt at a formal statement (or theory) of the speakers' grammar."¹⁴

Having distinguished the construct from the phenomenon, Fromkin and Rodman then conflate the two again in a way which implies a flouting of a very basic principle in philosophy. Such views appear to be very widespread and to rest ultimately on untestable assumptions and plausibility. Børjars and Burridge (2001: 11), for example, assert that "the innate grammar, which we now assume to be universal, is a mental phenomenon, an abstract structure in the brain", although they acknowledge there is no direct way of investigating brain structures (and do not elucidate the idea of an "abstract" structure in the brain). It is hard to see how this assumed abstraction can be termed a "phenomenon" without a major distortion of the idea of "phenomena" as something *unobservable*, but presupposed in the analysis. Lamb (1999) also has come to see his stratificational

---

¹² See, for example, Martinet (1962: 106 ff) for phonological variation in a French-speaking community or Peters (1999: 6 ff) for variation in English plural agreement.

¹³ One should note the implied ontological commitment here to the existence of a language and "its" grammar.

¹⁴ There are too many muddles and gratuitous assumptions in this quote to analyse here – not least the strange, but common, use of the term "knowledge" and the *non-sequitur* in the final sentence – we cannot conflate construct and reality simply because we wish to. No doubt, readers can see the other problems without my comments.

structures as “cognitive pathways in the brain”¹⁵ on the basis of a similar assumption. In both cases objective existence is claimed for models which are attributed to the speaker’s brain states.

One should bear in mind the “theory-laden” nature of *D* and its contents. Not only does the linguist abstract and classify by establishing constructs, but also those constructs are partly a function of how the linguist *chooses* to analyse. The attribution of *D* to a speaker involves the gratuitous and unsubstantiated assumption that the linguist’s chosen methods somehow reflect a cognitive reality.¹⁶ The alternative would, presumably, be the unjustifiable idea that the linguist’s units and relations are not constructs, but naturally occurring entities which can be simply observed- in which case, analysis would not be needed. Furthermore, the linguist’s classification and ordering of information – for example, in phoneme tables, noun declensions, verb conjugations, or syntactic patterns – obviously involve also matters of presentational convenience. We cannot suppose that Russian speakers, for example, “know” a noun in the form of a declensional paradigm or a verb as a conjugational paradigm in their real communicative behaviour (not as a school exercise), or that English speakers “know” a dependency relation such as *article* → *noun* in that form. The linguist devises efficient means for representing communicational properties and relating them to speech acts. What is more, there is substantial evidence to suggest that the communicational features identified by linguistic analysis may be true of the utterances of the community (selected set of speakers) as a whole, rather than of the individual. This seems obvious in the case of (morphological) “word-formation”, but also in syntax, for example, many fixed phrases in all languages show grammatical complexity, where it is highly improbable that the speaker does anything other than employ a fixed whole in a given context as part of a repertoire of behaviour (a point also made by Quine (1960) in the discussion previously referred to). We cannot suppose that speakers construct repeated, contextually appropriate utterances on every occasion of use, whether they be the dentist’s *open wide*, the cashier’s *next, please*, the mother’s *behave yourself!*, or expressions of emotional response such as *not again!; what a nuisance; well, I’m blowed!*, or the writer’s use of signposting clichés, such as *in the first place; I will return to this later; earlier we saw that*, or fixed expressions, quotes, and proverbs such as *least said, soonest mended; all that glitters is not gold; red sky at night, sailor’s delight* etc. The grammatically complex English expression, *the thing is...*, is an example of an unanalysable whole for the speaker with the function of introducing an explanation (e.g. *the thing is I’m away next week* to explain why one is unable to do a certain job). There may be complexity in these cases from the point of view of grammatical analysis, and hence in *D*, but there is no reason to

---

¹⁵ As noted above, when one considers the sheer complexity of the brain with its billions of neurons and their interconnections, an account of verbal brain function in terms of linguistic appearances seems very implausible.

¹⁶ Of course, there is some cognitive reality, but we can only make hypotheses about it.

suppose that there is complexity for the speaker in such cases¹⁷ – rather the speaker responds with a fixed unanalysed whole to the appropriate circumstances. One cannot simply attribute the properties of a grammatical analysis to the speaker’s linguistic behaviour.¹⁸

An extreme form of attribution comes in the reductionist view, expressed by Pulvemüller (2005: 2), that “Linguistics is the study of language, Language is a system of brain circuits”. While no one will doubt that verbal activity is controlled in the brain and that there is an important field of investigation of verbal brain activity, we should note that Pulvemüller has simply overstated his position. Firstly, we must account not just for the individual but for all members of a speech community and hence “language”, seen from a neuroscientific point of view, relates to a *class* of brain structures. A class of brain structures is not a brain structure just as a class of rabbits is not a rabbit. Secondly, we still require analytical tools from our theory. That is, one cannot escape from the ontological issues or from the theory-laden nature of constructs. Similarly, hypotheses about brain structures will have the same relation to evidence as hypotheses about observable speech activity. The identification of “language” with “brain structures” relies on plausibility. A key problem here is that the neurological mechanisms of verbal behaviour constitute part of the physical means of communication, whereas our experience of “language” and our understanding of it in the form of linguistic models (of grammar, phonology, etc.) comes in the form of our constructs, whose relation to the mechanisms in the brain is very far from clear. One cannot simply assume an isomorphism of construct and brain structure.

Pike’s view of language is equally reductionist in a different way. He says (1971: 3):

“Language consists of systematized vocal noises.”

It should be clear that such a view suffers from much the same problems as Pulvemüller’s, not to mention any others connected with the ontological difference between actual “noises” and classes, or issues connected with meaning.

4.2 Operationalism

The view that a linguist’s description, *D*, represents not only a cognitive reality, but also an important (representation of?) part of a *causal* process or processing mechanism is widely held, and is *the fallacy of operationalism*. It is the view that a construct, *D*, must be assumed to represent a causal factor or processing mechanism in the speaker’s construction of utterances. This view is

---

¹⁷ I.e. there is no construction of a complex whole from simple component expressions.

¹⁸ For further discussion of this point, see Rastall, 2011a.

clear in the quotes from Jakobson, Fromkin and Rodman, and Pulvemuehler above, but is found in the work of many writers.

In a well-known work, Radford (1988: 16), for example, insists repeatedly on the creative and innovative nature of sentences and quotes with approval Chomsky's assertions about the alleged novelty of most "sentences". It is further claimed that "language" must be rule-governed behaviour and that the "rules" must be attributed to the speaker in order to explain the capacity of speakers to generate and interpret novel, well-formed sentences. Radford concludes (1988: 23):

"Thus, the task of the linguist devising a grammar of the fluent native speaker is to devise a finite set of rules which are capable of specifying how to form, interpret, and pronounce an infinite set of well-formed sentences."¹⁹

Apart from the usual identification here of the linguist's construct with whatever may be the speaker's mental processes, there are the questionable presuppositions that any complexity of linguistic structure implies "creativity", and that generating a potentially infinite set of "sentences"²⁰ is the same thing as accounting for the verbal behaviour of forming, interpreting, and pronouncing "sentences". Radford quotes from Chomsky (1972: 103) to support his view:

"A person who knows a language has mastered a system of rules that assigns sound and meaning in a definite way to an infinite class of sentences."

If the dogma of attribution is false, then the dogma of operationalism must be false too. If the linguist's description, *D*, cannot be attributed to the speaker, then *a fortiori* one cannot claim that the linguist's description (= speaker's knowledge of the language) is, or corresponds to, a causal factor or processing mechanism in the "generation" of sentences by the speaker. The absence of any

---

¹⁹ It is unclear whether the set of rules Radford speaks of as specifying the formation, pronunciation and interpretation of sentences is taken to be part of the causation of observable sentences or a mechanism set in motion by other causal factors. Either way the speaker's "grammar" on this view seems curiously divorced from the speaker as a communicating individual. The wider question here is that of what causes the speaker to speak and form the utterances he or she produces, but the answer must be bound up with the general issue of the mind/brain relationship and how we decide the question of whether a person's behaviour is in some sense under the control of a mind. If we reject dualism, then the mind is at best a representation of brain activity, not a cause in speaking, and the causes of our speech behaviour lie in our socialisation and complex communicative responses linked to an enormous set of associations – providing a range of possible utterances at any moment which are subjected to an unconscious selection process. If we accept dualism, we are left with the problem of how a mind could cause brain activity leading to verbal behaviours.

²⁰ I put inverted commas here to draw attention to the confusion between sentence as a model or construct and sentence as an utterance. The indeterminacy of the term "language" will be obvious.

form of direct evidence for the operationalist view drives the linguist back to a “black-box” approach in which necessary and sufficient conditions are confused. That is, accounting for observable utterances is a necessary condition for the *validity* of *D* (not its “truth” in any absolute sense). It is clearly not a sufficient condition, not least because other (social, personal, and pragmatic) factors are involved in speech communication and because more than one model may account for the same observables. In fact, generative accounts are typically unconnected to any context of communication, communicational functions, or motivation to engage in verbal communication, so it is very unclear how processes of generation might be connected to real-world verbal interaction. One should note also that a structural model, even with a set of formation rules for deriving analogue “sentences” (to show the potential of the model) from sets of units and relations, is not an account of the physical mechanisms of production.²¹

4.3 Universalism

The construction of a description, *D*, involves not just a methodology for analysis, it involves also beliefs about the nature of language. The operational fallacy is obviously connected to beliefs about the nature of language. It is linked to another pervasive dogma – *the fallacy of universalism* – which is that all languages must have the same “underlying” features.²² This fallacy arises from the view that certain common features of communicative activity could not be explained otherwise. Thus, it is often held that children could not acquire languages without a common “language acquisition device” containing specific grammatical features and that all languages must contain those features. The belief in universal features of language does not arise from any inductive generalisation based on instance accumulation (which would lead to circularity in any case) nor should it be confused with alleged universal tendencies, such as those proposed by Greenberg (1963). It is also not a matter of presenting those features which come from our definition of language itself. One must consider the logic of the universalist view.

That view is obviously closely connected to the attributionist and operationalist dogmas above. Generative linguists must often devise very complex, and rather implausible, “rules” to link “underlying” and unobservable structures, taken to be universal, to the reality of spoken utterances (e.g. transformations of “kernel” sentences). Such “rules” are themselves unobservable instruments to achieve that task. Transformation rules look very much like ways of “immunising” a theory against refutation. Without such manoeuvres, this view of language

---

²¹ An analogy might be that knowing a train timetable does not imply knowing the mechanisms by which trains run.

²² One should distinguish this from the provision of a universally applicable methodology for analysing verbal behaviour, which allows for the differences in languages, i.e. some universals are present by definition because of the way we choose to do our analysis.

would collapse, but we cannot accept *a posteriori* reasoning as a justification.²³ Furthermore, it should be remembered that the entities and relations in *D* have identity in relation to the other entities and relations in *D*. The identity of a phoneme, for example, is the sum of its differences from other phonemes in the language. This means, *inter alia*, that there can be no cross-language identities. The phoneme /p/ in English is not the “same thing” as the phoneme /p/ in Russian, and “subject” in English cannot be assumed to be the same as “subject” in Basque, and *mutatis mutandis* for other units and relations. Universalism, however, presupposes precisely such cross-language identities without justification.

A connected view, first advocated by von Humboldt and taken up by Chomsky, is that in all languages speakers can learn a language and achieve the same range of communicational functions, and that therefore all languages must be “in essence” (*im wesentlichen*) the same. Von Humboldt, in a famous passage (1976: 307), says:

Da die Naturanlage zur Sprache eine allgemeine des Menschen ist, und alle den Schlüssel zum Verständnis aller Sprachen in sich tragen müssen, so folgt von selbst, dass die Form aller Sprachen sich im wesentlichen gleich sein und immer den allgemeinen Zweck erreichen muss.²⁴

It should be obvious that these arguments are simply *non-sequiturs*. A common effect (the disposition to acquire a language or languages) does not imply a common cause (a universal underlying language form or system) for the simple reason that more than one efficient cause can achieve the same effects – again there is a confusion of sufficient and necessary conditions here. Indeed, the most cursory analysis of actual languages suggests that communication is achieved by quite different means in different speech communities and, in fact, that communication differs from community to community – i.e. it is not “the same”.²⁵ The examples of linguistic difference in means for similar communicational ends are legion, and include the many distinctions present in one language but absent in another – as linguists will be well aware. Variation in syntactic, morphological, lexical, phonological, pragmatic, and discursal means, as well as great variety in sociolinguistic factors is so well known that examples are su-

---

²³ The reasoning looks suspiciously circular. The universality of kernel sentences can be maintained by inserting transformations, which are justified because they link kernel sentences to speech acts.

²⁴ “As the natural disposition to language is common to everyone, and everyone must carry in themselves the key to the understanding of any language, it follows necessarily (of itself) the form of all languages must be the same and must always reach the same end (purpose?).” [PR]

²⁵ This is not to deny the weaker claim that humans seem to have a disposition to acquire the communication features of the community they are born into. I am at something of a loss to understand the expression *alle den Schlüssel zum Verständnis aller Sprachen in sich tragen müssen*. It seems to make the conclusion look like a tautology.

perfluous. However, one might mention such examples as the many ways of telling the time; the active or impersonal ways of expressing liking or thoughts (e.g. Russian *mn'e nrav'itsa*, *mn'e kažetsa*); and the Malay distinctions between *padi* (rice on the plant), *beras* (uncooked rice) and *nasi* (cooked rice), or between *panas* (hot in temperature) and *pedas* (spicy hot) as opposed to the indeterminate *rice* and *hot* in English. The linguistic analysis of experience can be achieved in many different ways as can be seen in the above examples and the varying case or non-case systems, impersonal or active expression, aspectual or tense based verbal systems, etc., and such variations stems naturally from the conventionality of language.

4.4 Hypostatisation

Finally, the fact of mutually comprehensible and patterned verbal behaviour by communicators in a communication process suggests the existence of a shared code or system (mentioned above) – a “language” and its components. Here we have *the ontological fallacy* or hypostatisation of language²⁶ and its components. A belief in the existence of an entity “language” or of entities “languages” (and the “words” or “phonemes” in them) is again very widespread and pervasive (but also sometimes denied).²⁷ Possibly, the mere existence of the word “language” or its translation and our familiarity with it lead to hypostatisation of a corresponding entity and the view of languages as “thing-like”, and thus to attributing active properties to them. Some reification²⁸ may be inevitable in the construction of *D*, but we must guard against viewing verbal behaviour as consisting of things rather than seeing it as a set of events in a communicative process.

Frequently, the hypostatisation of “language” leads to views in which “language” or “languages” have an independent existence from the speakers in the community. An extreme of this is found in Ullmann’s *Semantics*, where he asserts (1972: 9): “Language is no longer regarded as a mere instrument for expressing our thoughts, but as an influence in its own right, which shapes and predetermines them and directs them into specific channels.” He goes on to personify French, as follows (pp. 121–2): “French will add supplementary details where necessary... but it will not dot the I’s and cross the t’s where there is no need to... All these features... make Modern French into a highly abstract, intellectual, discreet, and allusive instrument”.

Another form of hypostatisation is to assert the existence of the linguist’s analytical units in the utterance. When Pike tells us that “phonemes exist” (1971: 61),

---

²⁶ Again, see the quote above from Fromkin and Rodman for clear examples of hypostatisation.

²⁷ For example by Hjelmslev (1953), Harris (1982), Mulder (1993), and Mulder and Rastall (2005).

²⁸ For a discussion of this point, see Mulder and Rastall, 2005, ch. 1 and p. 71 *ff*.

he means that it is a presupposition of linguistic analysis that they can actually be found in the speech data of sound. Similarly, Jakobson tells us (1956, p. 14):

“Linguistic analysis gradually breaks down complex speech units into MOR-PHEMES as the ultimate constituents endowed with proper meaning and dissolves these smallest semantic vehicles into their ultimate components, capable of differentiating morphemes from each other.”²⁹

If “speech units” has the natural interpretation of utterances by speakers, then Jakobson is plainly claiming that linguistic units somehow “exist” in the utterance to be identified by the linguist through analysis. No one has ever discovered “linguistic units” by any form of direct inspection, so Jakobson’s claim is clearly a projection of his analysis onto the reality of speech and perverts the normal understanding of the relation of a hypothesis to the reality it purports to account for. The only way to do this is through the sheer plausibility of the “argument” – “here is my analysis, which appears to work; it must be the way speech is”. Jakobson does not allow for the abstractness of linguistic constructs – their ontological distance from reality – or their theory-laden nature, let alone alternative analyses. Phonemes and morphemes are, after all, classes of (al-*lo*)phones and (al-*lo*)morphs respectively, and they are also constructs to which parts of real-world speech acts correspond, but which are identified through a process of analysis involving a theory for description. A phoneme may be seen as a “simultaneous bundle of distinctive features” or as a “minimum contrastive unit in a phonotagm” and can be identified by methods of commutation, permutation, “structural pressure” or complementary distribution with phonetic “similarity”. The definitions and methods introduce the theoretical choices and approach of the analyst, who must demonstrate the connection between constructs and phonetic events, and hence the existence of alternative analyses, which cannot all correspond to some supposed reality. None of that analytical activity can be regarded as a simple analysis of the phonetic event into its “component parts”, let alone the identification of “things” existing in objective reality. When we consider, further, that linguistic analysis involves the *comparison* of verbal events (e.g. in commutation), we can see that the evidence for an analysis does not come directly from the speech chain. Jakobson mentions only linguistic units (as was typical of his period). He does not mention the relations of linguistic units – such as the constructional or dependency relations of phonemes or morphemes. It is hard to see how a *relation* could be a physical constituent of a speech act.

---

²⁹ One should note that Jakobson – like Martinet in his account of “double articulation” – commits the category error of analysing form-meaning units (morphemes) into purely formal units (phonemes). The meaning mysteriously disappears in the analysis and the reverse process of combining phonemes cannot “produce” the meaning of the morpheme.

While we can correlate sound features with our analytical units, such as phonemes or distinctive features, etc., this does not mean that our units “exist”, or are found in the data, let alone that it is the speech sounds which are “analysed” or “dissolved” into component parts.

Another form of hypostatisation is the reification of “language”. Saussure in his, in many ways seminal, *Cours* (1972: 31), for example, reifies language and claims to have defined “des choses et non des mots” (“things and not words”) and says:

“[la langue] est un objet bien défini dans l’ensemble hétéroclite des faits du langage. On peut la localiser dans la portion déterminée du circuit où une image auditive vient s’associer à un concept...”

La langue, distincte de la parole, est un objet qu’on peut étudier séparément.”³⁰

We have noted above that Saussure’s assertions here are inconsistent with his view that “bien loin que l’objet précède le point de vue, on dirait que c’est le point de vue qui crée l’objet” (1972: 23), which implies that linguistic “objects” are the constructs of the linguist. However, Saussure’s views clearly underlie many of the other dogmas identified above. “Language” is seen as an object with a specific location in cognitive reality. Others, such as Sapir (1921) have asserted the “existence” of words, and Pike (1971: 57) baldly stated “phonemes exist as structural relationships” (the “existence” of phonemes is asserted again on pages 61 and 64). In the linguistic literature activities may be attributed to languages and one reads claims such as those attributed to French by Ullmann (above) etc. Sturtevant (1961: 147), reified English “and other related idioms” and claimed:

“When Anglo-Saxon was carried to England, it was removed entirely from the influence of other Teutonic languages until the Danish invasions; and, after the Danes ceased their inroads, contact between English and the related idioms was scarcely re-established until recent times.”

Martinet (1975: 9) hypostatizes “language” synchronically and diachronically in a way that is very typical. The hypostatisation is plausible and almost casual:

“For linguistics, the object [of study] is human language and its varieties, the different languages, and the specific consideration is the one dictated by communication-relevancy. Protracted experience has shown that it is its use as an instrument of communication that determines the form assumed by language in a particular community and, in the last analysis, accounts for the changes undergone by a language through time.”

---

³⁰ “Language [la langue] is a well defined (clearly distinct) object in the heterogeneous set of facts of verbal activity [langage]. It can be located in the specific stretch of the [speech] circuit where an auditory image comes to be associated with a concept... Language, as distinct from speaking [parole], is an object that can be studied separately.” [PR]

A language here has a separate existence from the speakers that “use” it, and this entity changes through time. Its form is determined by its use as an instrument of communication (presumably by speakers). Such a position implies a high level of ontological commitment to the existence of an unobservable construct of the linguist. The sort of position indicated by Martinet clearly involves the linguist in presenting his construct as some sort of actually existing entity without clarifying the nature of its supposed existence. This reification of language as a tool, separate from the speaker, is typical of functionalist approaches. Trnka, for example, says (1981: 61):

“From the teleological point of view the language is to be conceived as a system and structure of signs serving the needs of human communication...”

It is a very clear ontological error to attribute actual existence to one’s constructs or to class intensions such as grammatical patterns or signs. Frequently, as we can see, this belief goes with the view that languages “do things” – communicate, have mutual contacts, move verbs to the beginning or end of sentences, make distinctions in vocabulary. Such personification or anthropomorphism may be a figure of speech or a mere *façon de parler* – as in everyday speech –, but it is very misleading. Languages are not “things” and do not “do things”. They are not artificially constructed and instituted codes like the Highway Code for drivers or the Morse code for telegraphists to be “used”. If we take the view that *people* communicate (“do things with words”, as Austin might say), then the linguist’s job is to provide an explanation of how that takes place by making rationally interpretable constructs of the behaviour in its social context. A language or linguistic sub-system, *D*, is a construct, not a “thing” with objective existence. Even less can we say that our account of verbal behaviour describes how people “use language” as a tool. What we can say is that, if our constructs are valid, then they have implications for our understanding of human behaviour and that they should be integrated with results from other fields (such as biology or psychology).

The constellation of the dogmas of attribution, operationalism, universalism, and hypostatisation is very clear in a recent article by Chomsky (2013). He attacks, without consideration of the ontological issues, the denial of the existence of “language”, and insists on the “existence” of “language” in the senses of individual language, particular (community) language, and general human capacity without discussion of the ontological issues relations between these different constructs. He takes the view (2013: 37) that, “[i]t would be idle to study the evolution of the eye without a fairly clear conception of what an eye is; or to study the evolution of language without a fairly clear conception of UG [universal grammar]”, i.e. that one must know what “language” is in order to study the evolution and nature of languages. This seems to confirm him in his assertion of the existence of language. But, of course, the analogy is very poor, and the ar-

gument begs the question. Organs of vision are observable entities in the real world. Languages are not. What we can observe are verbal acts. Our construction of “language” or UG to account for those acts does not imply the existence of “language”. Chomsky, like Børjars and Burridge (above) elevates a language construct into a cognitive reality. His view is that (p. 35):

“... each language incorporates a generative procedure GP of some sort that characterizes the internal expressions and provides the appropriate “instructions” for the interfaces, by means of its transfer mechanisms. UG [Universal Grammar] determines what qualifies as a GP for some human language. We can think of GP as itself a language in the sense of I-language; language understood as internal, individual, and intensional (the actual procedure of generation, not the class of structural objects it generates). Among the many notions of language, this one is central in that others presuppose some version of it, at least tacitly.”

It will be obvious that this quote shows the lack of determinacy in the use of the term “language” and little concern for the different ontological status of the various “notions” of language or their mutual relations. Chomsky here clearly attributes the linguist’s model to the speaker, treats it as operational, and hypothesises the constructs in it. The universalism is entirely evident. It is clear that the dogmas of linguisticism frequently come as a package.

Chomsky tells us that “the non-existence thesis appears to have little or no support” (p. 37) and that he cannot see how one would proceed with it. But there is no need to give ontological commitment to constructs, as various linguists have pointed out. False views are no better for being widespread or deeply entrenched.³¹

5. Concluding Remarks

The alternative views implied by this discussion can be summed up as follows. Linguists will get on better with philosophers if they define terms carefully and are aware of pitfalls in ontology. In particular, it is important to distinguish carefully between the speech phenomena we treat as observables and the constructs we employ to account for those phenomena, especially in view of the many ways in which speech events can be modelled and in which the models can be integrated (not least with non-verbal modes of communication), and the great diversity of those speech events. It is important to avoid excessive ontological commitment to linguistic constructs, and to avoid adopting or implying an extreme form of mind-body dualism. Similarly, it is important to avoid reifying language in such a way as to imply a separate “language centre” in the brain or language structure which is somehow “used” by the speaker or somehow sepa-

---

³¹ A separate issue comes from the fact that there is no “language centre” in the brain. Thus, verbal activity seems to involve the integration of multiple and varied brain functions and exclude some central generative process.

rate from the speaker. A more critical approach to the philosophy of science is needed in which the distinctiveness of linguistic analysis is maintained and there is no pretence that structural accounts are causal ones or part of a physical description of verbal behaviour. One should identify the implications of valid constructs for understanding observables and integrate them with other constructs, rather than simply reifying them.

As in other areas of understanding, in the process of moving from the familiarity of everyday experience of verbal behaviour to the creation of explanatory constructs, our degree of certainty reduces and the question of “true belief” or how we know becomes increasingly one of how we reason – an epistemological problem. That, however, is linked to the need for a more rigorous analysis of concepts. It might be said, then, that the fundamental problem of Linguistics is metaphysical.

References

- American Academy of Arts and Sciences and Institute for the Unity of Science (1951): Proceedings – *Contributions to the Analysis and Synthesis of Knowledge* (E.H. Huntress, ed.). Vol. 80, no. 1.
- Black, M. (1968): *The Labyrinth of Language*. Harmondsworth: Penguin.
- Bloomfield, L. (1933): *Language*. New York: Holt.
- Bloomfield, L. (1939): *Linguistic Aspects of Science*. Chicago: University of Chicago and the Institute for the Unity of Science.
- Børjars, K. – Burridge, K. (2001): *Introducing English Grammar*. London: Arnold.
- Chomsky, N. (1972): *Language and Mind*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Chomsky, N. (2013): Problems of Projection. In: *Lingua*, 130, p. 33–49.
- Cook, W.J. (1971): *Introduction to Tagmemic Analysis*. London: Holt.
- Costaouec, D. (2009): Quelques propositions sur la notion de fonction. In: *La Linguistique*, 45/2, p. 123–32.
- Fromkin, V. – Rodman, R. (2003): *Introduction to Language* (7th ed.). Boston, London: Thomson, Heinle.
- Greenberg, J.H. (1963): *Universals of Language*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Harré, R. – Harris, R. (eds.) (1993): *Linguistics and Philosophy – the controversial interface*. Oxford: Pergamon.
- Harris, R. (1982): *The Language Myth*. London: Duckworth.
- Hervey, S.G.J. (1980): Axiomatic-deductive Linguistics. In: Mulder, J.W.F. – Hervey, S.G.J., *The Strategy of Linguistics*. Edinburgh: Scottish Academic Press, p. 29–39.
- Hjelmslev, L. (1953): *Prolegomena to a Theory of Language* (trans. F. Whitfield). Madison: University of Wisconsin Press.
- Humboldt, W. von (1876): *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Pott.
- Jakobson, R. (1956): *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton.
- Lamb, S. (1999): *Pathways of the Brain*. Amsterdam: Benjamins.
- Martinet, A. (1962): *A Functional View of Language*. Oxford: OUP.
- Martinet, A. (1975): A Linguistic Science for Language and Languages. In: Martinet, A., *Studies in Functional Syntax*. Munich: Fink, p. 239–42.

- Martinet, A. (1989): *Éléments de linguistique générale*. Paris: Colin.
- Mulder, J.W.F. (1975): Linguistic Theory, Linguistic Descriptions, and the Speech Phenomena. In: *La Linguistique*, 11/1, p. 87–104.
- Mulder, J.W.F. (1989): *Foundations of Axiomatic Linguistics*. Berlin: Mouton.
- Mulder, J.W.F. (1993): How Real are Linguistic Entities? In: *La Linguistique* 29/2, p. 143–67.
- Mulder, J.W.F. – Rastall, P. (2005): *Ontological Questions in Linguistics*. Munich: Lincom.
- Peters, P. (1999): Landscape 6: surveying contemporary English usage. In *English Today*, vol. 15/2, pp. 3–9.
- Pike, K. (1971): *Phonemics*. Ann Arbor: University of Michigan.
- Pulvemüller, F. (2005). *The Neuroscience of Language*. Cambridge: CUP.
- Quine, W. v. O. (1960): *Word and Object*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Radford, A. (1988): *Transformational Grammar – A First Course*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rastall, P. (2000): *A Linguistic Philosophy of Language*. Lampeter and Lewiston: Mellen.
- Rastall, P. (2008): Aesthetic Responses and the “Cloudiness” of Language. In: *La Linguistique*, 44/2, p. 103–32.
- Rastall, P. (2010): What Sort of Statement is “/p/ is a Phoneme of English”? In: *Organon F*, 17/2, p. 143–9.
- Rastall, P. (2011): In What Sense Can Statements about Languages be True? In: *Organon F*, 18/1, p. 14–25.
- Rastall, P. (2011a): Experience and Mediation. In: *La Linguistique*, 47/1, p. 115–24.
- Russell, B. (1912): *The Problems of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Sapir, E. (1921): *Language*. New York: Harcourt, Brace, and Co.
- Sampson, G. (1975): One Fact Needs One Explanation. In: *Lingua*, 36, p. 231–39.
- Saussure, F. de. (1972): *Cours de linguistique générale* (édition critique de T. di Mauro). Paris, Geneva: Payot.
- Stuart, C.I.J.M. (ed.) (1964): *Report of the Fifteenth Annual (First International) Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. Washington: Georgetown University Press.
- Sturtevant, E.H. (1961): *Linguistic Change* (first published 1917). Chicago: University of Chicago Press/Phoenix.
- Trnka, B. (1981): A Few Comments on the Basic Functions of Natural Languages. In: Esser, J. – Hübler, A. (eds.), *Forms and Functions*, Tübingen: Narr, p. 61–4.
- Turner, G. (1972): *Stylistics*. Harmondsworth: Penguin.
- Ullmann, S. (1972): *Semantics*. Oxford: Blackwell.

Styl a slovník: Stylistické markery v jednojazyčné a překladové lexikografii

Na semináři, který Jazykovědné sdružení České republiky uspořádalo dne 15. listopadu 2012 v prostorách Akademie věd ČR, byly sumarizovány poznatky o stylistickém značení ve slovnících překladových i výkladových, a to na pozadí otázek, s nimiž se vyrovnávají řešitelé a spoluřešitelé dvou aktuálních lexikografických projektů, tj. *Německo-české lexikální databáze* (dříve pod názvem *Velký německo-český akademický slovník*, Lexikografická sekce Ústavu germánských studií FF UK, vedení – Marie Vachková) a nového všeobecného výkladového slovníku současné češtiny (oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., vedení – Pavla Kochová). Vzhledem k četným námětům, které oba projekty spojují, se nabízí myšlenka společných seminářů k otázkám korpusové lexikografie. Tento seminář byl první oficiální akcí, která tuto myšlenku uskutečnila. Příspěvky jsou rozděleny do dvou bloků: germanistického a bohemistického. Oba jmenované projekty byly od základů koncipovány v podmínkách zcela odlišných od těch, za nichž vznikala starší lexikografická díla. Přes respekt, který existující velké slovníky dosud vzbuzují, se vnucuje celá řada otázek týkajících se zejména možností elektronického zpracování a zkoumání jazykových dat, resp. zpracování takto získaných poznatků do informační nabídky heslové statě, mj. i v souvislosti s možnostmi empiricky podložené volby stylistických markerů: Které analytické postupy jsou vhodné ke stanovení či ověření stylistického značení? Na který teoretický základ je možno nové cesty lexikografické práce postavit?

*Marie Vachková
Pavla Kochová*

K historii a současné praxi stylistických markerů v současné německé lexikografii a ve vznikající *Německo-české lexikální databázi*

Marie Vachková

Ústav germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze
marie.vachkova@ff.cuni.cz

1. Úvodem

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na souvislost mezi péčí o styl a stylistickým značením ve slovníku, v tomto případě na výběru nejvýraznějších dokladů z historie německé lexikografie, a pomocí vybraných příkladů osvětlit praxi *Německo-české lexikální databáze*. Na závěr je pak uvedeno několik postřehů pro diskusi.

2. Denotace versus konotace

Slovní zásobu lze ze strukturalistického hlediska pozorovat po ose diastratické (vertikální, sociální), diatopické (horizontální, regionální), nebo diafatické (situační).¹ Tyto struktury nám pomáhají při určení stylistické platnosti pojmenovávacích jednotek, většinou autosémantik. Jenže podstata problému s co nejpresnějším přiřazením stylistického markeru ke slovníkovému lemmatu tkví především v rozporu, který je dán tím, že **styl chápeme především jako imanentní vlastnost textu, a nikoliv jako vlastnost izolovaného slova**, které je potenciálně použitelné v nekonečné řadě pragmatických kontextů. Jeho univerzalita je dána tím, že má cosi jako konstantní významové jádro, které je v rámci jazykového společenství ukotveno v paměti jeho mluvčích, ale jinak je jeho význam velmi amorfní a od jednoho kontextu ke druhému až zrádně proměnlivý.

Konotace má pak sice individuální charakter, ale může být intersubjektivně sdílená, ba do jisté míry konvencionalizovaná. Proto lze konotativní složku na základě principu podobnosti víceméně typizovat a tudíž i zhruba systematizovat: Lexikografové se proto oprávněně snaží izolovat při výběru vhodného stylistického markeru právě onu stylistickou složku významu, jež je s lexikálním významem slova ve vědomí uživatele typicky spjata. Problém přitom spočívá ve značné proměnlivosti významu dané časem a vývojem jazykového povědomí mluvčích; význam slova je vlivem asociační složky nejen obohacován o nejrůz-

---

¹ V tomto příspěvku záměrně zcela pomíjím tematiku diatechnické stratifikace, která se dotýká problematiky terminologické (k tomu srov. Vachková 2007, s. 81n.), nezabývám se ani rozsáhlou tematikou markerů diatopických.

nější hodnotící prvky, ale také více či méně posouván.² Podchytit tuto dynamic-
kou stabilitu na velkém korpusovém materiálu bývá velmi obtížné, protože
množství kontextů většinou přesahuje naše možnosti vědění a neznáme všechny
domény užití, v nichž je sledované slovo jaksi „doma“, nehledě na použití meta-
forické, jehož důkladné pochopení není někdy samozřejmostí. A tak se mnohdy
dostáváme až do situace, kdy se nám zdá, že je třeba stále jemněji členit vý-
znam. Jako příklad uvedu rozdílnou míru emocionality/expresivity, s níž je slo-
vo spojováno. Dostáváme se tak přímo k dilematům slovníkářské praxe: Kde
leží hranice vnímání relevantních rozdílů např. při popisu stylistického zabarve-
ní? Je respektování jeho velmi jemných odstínů pro slovník opravdu tou správnou
cestou?

Další obtíže pramení z toho, že markery samotné jsou také jen slova spjatá
asociativně s různými konotacemi, a tak i jejich volba naráží na individuální ba-
riéry. Proto se ani zde nevyhneme nejednotnostem a pochopíme, že problémy
s volbou stylistického značení je možno řešit nejspíše s odstupem a zjednoduše-
ně: zásadním kritériem se stává adresát slovníku a cíl autorů ochránit ho před
faux-pas (viz bod 7). Proto se vyplatí rozlišování na úrovni „spíše ano – spíše
ne“ a používání charakteristiky *zprav.* („zpravidla“). Vzhledem k **permanentní
proměnlivosti úzu a sémantické labilitě významu** se tak stává cílem **postih-
nout pouze typickou stylistickou rovinu**, na níž se popisované slovo vyskytuje
nejčastěji a podchytit tak centrální charakteristiku stylu, který toto slovo
v uživateli slovníku má evokovat.

Při slovníkové práci na *Německo-české lexikální databázi* si při stylistickém
značení ekvivalentů dále velmi často uvědomujeme mj. tyto skutečnosti:

(a) Rozkolísané povědomí o stylistické zařaditelnosti slova není jen známkou
subjektivních rozdílů ve vnímání stylu, ale i důsledkem tlaku doby, která pění
o styl (především v rámci výuky češtiny, ale i cizích jazyků) příliš nepřije a cit-
livost mluvčích je destabilizovaná míšením stylů v textech, jimiž jsou každo-
denně obklopeni.

(b) Zvolený inventář markerů je opravdu jen pomocným opěrným skeletem,
který se někdy bortí kvůli vyprázdňenosti některých zažitých značení (viz např.
stálý problém s pojmy „hovorová/obecná čeština“³).

3. Styl a slovník: historický exkurs

Na stylistickou hodnotu slova panovaly vždy rozmanité názory, a to i v době,
kdy se pění o styl dostávalo mnoho pozornosti, existovala protikladná pojetí vy-
cházející z různého pojetí normy.

---

² Toto zjištění se často projevuje v autorském kolektivu, kde jsou zastoupeny v případě *Velké
německo-české lexikální databáze* tři různé generace lexikografů. O stejné zkušenosti hovoří
Běla Poštolková, viz rozhovor s ní v JA 2012/3–4.

³ Srov. příspěvek K. Mrázkové v tomto čísle *Jazykovědných aktualit*.

Jako příklad diskuse nad stylistickými markery, jež byla především sporem o pojetí jazykové normy, poslouží situace v německé osvícenské lexikografii, v níž sehráli hlavní roli **Johann Christoph Adelung** (1732–1806) a **Joachim Heinrich Campe** (1746–1818).⁴ Jejich lexikografickým programem⁵ bylo dospět především k co nejúplnější deskripci německého lexika. I když normotvorný význam Adelungova slovníku je až sekundární,⁶ zračí se v něm přece jen těsné sepětí jeho snah v oblasti stylistiky i lexikografie (Adelung 1788). Obě osobnosti naprosto odlišného naturelu i zcela rozdílných životních postojů a osudů zaujímají polarizované přístupy k vytvoření normy. Adelung je zastáncem elitářského přístupu: norma je konstituována sociálně a teritoriálně (je dána především existencí obecně uznávaných děl německé klasiky, mluveným územ vyšších tříd, hlavně šlechty a vzdělaného měšťanstva; Adelung je též velkým a asi posledním zastáncem Lutherovy míšeňské němčiny). Při plném vědomí rozkolísanosti úzu⁷ rozlišuje „důstojnost slov“ a klasifikuje je do pěti tříd, přičemž reflektuje rozdíl mezi psaností (*Schreibart*) a mluveností (*Sprechart*): *höhere/erhabene Schreibart – edle Schreibart – Sprechart des gemeinen Lebens und vertraulichen Umgangs – niedrige Sprechart – ganz pöbelhafte Sprechart*. Jeho oponent Campe, jemuž je vzhledem k jeho politickým názorům elitářství cizí, pokládá za základ normy především kvalitní literární díla, ale nevymezuje se na jednu geografickou oblast se vzorovým územ jako Adelung. Je především pedagogem, který usiluje o co nejpřesnější popis stylistické charakteristiky slova a vytváří za tímto účelem důmyslný systém čtrnácti zkratek, resp. značek. Campe byl ke stylistické pestrosti benevolentnější (proslul nejen jako lexikograf, ale jako horlivý tvůrce německých protějšků cizích slov). Rozlišuje dvě hlavní třídy: *Wörter der höhern Schreibart* („slova vyššího stylu“) vs. *niedrige Wörter* („nízká“). Těmto výrazům věnuje pozornost z hlediska jejich funkce. Rozlišuje je na ta, která, „ač nízká, nejsou zavrženíhodná, jelikož jsou v žertovném, posměšném či rozmarném psaném stylu a mluvené řeči k užítku“. Další skupinou nízkých slov jsou ta, která patří do nižšího stylu „hraničícího se stylem plebejským, jichž by se člověk měl vyvarovat jak v písemném projevu, ať již nižším či vyšším.“⁸

---

⁴ Adelungovo dílo dodnes upoutává svým propracovaným pojetím stylistiky. K nejnovějším pohledům na jeho osobnost a dílo viz <http://www1.ids-mannheim.de/aktuell/kolloquien/adelung.html> (14. 7. 2013)

⁵ Srov. Hass-Zumkehr (2001, s. 91nn.).

⁶ Srov. Kühn – Püschel (1990, s. 2055).

⁷ Srov. Kühn – Püschel (1990, s. 2055), kde je uveden výmluvný Adelungův výrok svědčící o jeho skepsi ke stabilitě normy, který oba autoři interpretují jako explicitní přiznání se k deskriptivnímu postoji k úzu.

⁸ Srov. Ludwig (2002, s. 790). Překlad citace M. V.

4. Terminologie stylistických markerů

Po pokusech Adelunga a Campeho následovalo mnoho dalších.⁹ Přiblížit uživateli slovníku stylistickou příznakovost slova lze přetlumočit do snahy dnešní lexikografie takto: O stylistické vrstvě či rovině vypovídá tzv. diamediální/diastratické značení. O stylistickém zabarvení, též údajích k užití slova vypovídají diaevaluativní markery (např. *posměšně*, *žertovně*, *ironicky*). Stylistická vrstva/rovina předpokládá rovinu neutrální, jejíž jednotky se ve slovníku neoznačují. Od této roviny se pak odvíjejí charakteristiky slov stylisticky vyšších, resp. nižších. Takové značení reflektuje strukturalistický přístup, který byl zmíněn v bodě 1. Jde tedy o **systemově podchytitelné difference lexika** na zmíněných osách.

5. Moderní německá lexikografie a praxe vybraných velkých slovníků

Na začátku nové éry německé lexikografie¹⁰ stojí dílo, které dodnes požívá velké vážnosti a je uznáváno pro svůj propracovaný teoretický fundament. Jde o *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* (WDG, vyd. Klappenbach – Steinitz 1961–1977),¹¹ který mj. přišel s první vědecky podloženou koncepcí stylistických markerů, inspirovanou mj. Pražskou školou. Slovník rozlišuje čtyři stylistické roviny, a to *normalsprachlich* – *gehoben/dichterisch* – *salopp-umgangssprachlich* – *vulgär* a jedenáct typů stylistického zabarvení: *scherzhaft*, *vertraulich*, *verhüllend*, *altertümelnd*, *gespreizt*, *papierdeutsch*, *übertrieben*, *abwertend* (*pejorativ*), *spöttisch*, *Schimpfwort*, *derb*.

Terminologizace pojmů **stylová vrstva** (*Stilschicht*) a **stylistické zabarvení** (*Stilfärbung*) je právě zásluhou WDG. Praxe největších výkladových slovníků se pak odvíjela víceméně od tohoto díla. S mírnými obměnami můžeme najít systém stylistických markerů např. v *Duden Großwörterbuch* (1993), který zavádí hierarchizaci *dichterisch* – *literarisch geprägt* – *gehoben* – *normalsprachlich* – *umgangssprachlich* – *salopp* – *derb* – *vulgär*.

Použití markerů ve slovnících je spjato s mnoha potížemi: Hlavním problémem je již zmíněný fakt, že sám marker je slovo jako každé jiné, tj. vyznačuje se neostrotí, nevyhraněností významu a asociacemi měnícími se v čase. A proto by se snad každý výkladový slovník měl pokusit vysvětlit ve svém hesláři význam užívaných stylistických markerů per definitionem, a to se stejným úsilím,

⁹ Srov. Kühn – Püschel 1990, s. 2058nn.

¹⁰ K periodizaci např. Drosdowski et al. 1977. K problému periodizace a k pojetí lexikografického programu 18. stol. se diferencovaněji staví autoři Kühn – Püschel 1990, opírajíce se o práci Helmut Henne (Hrsg.) (1975): *Deutsche Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts. Einführung und Bibliographie*. Hildesheim. New York. Stručný přehled hlavních period německé lexikografie najdeme u Henne, Helmut et al. (1977): *Nachdenken über Wörterbücher: Historische Erfahrungen*. In: Drosdowski et al. (1977), s. 7–49.

¹¹ Digitalizováno na www.dwds.de (31.5.2013)

kteřé provází kařké jiné lemma. Obtížnost slovníkové parafráze zde bude zvlášt' vysoká, parafráze musí výstižně nahradit obširnější výklad a zvážít ostatní, dosud existující řešení.

6. Německá výkladová lexikografie dnes

I v nejnovějších dílech se setkáváme s modifikacemi praxe, s níř přišla redakce WDG. Za všechny jmenujme alespoň nejrozšířenější *Duden-Universalwörterbuch*, nyní přístupný na <http://www.duden.de/suchen/dudenonline> s novinkami týkajícími se údajů o frekvenci a přehledem nejčastějších a nejstabilnějších kokurenčních partnerů. Při důslednějším sledování stylistických markerů si uvědomujeme nebezpečí, která vedou např. k hodnocení významu slova, a nikoliv stylu: Je např. nutné u *geschraubt* (šroubovaný, *geschraubte Formulierungen*) – uvádět jako marker jak *neformálně* (*hovorově*), tak *hanlivě*? Dalším problémem je marker *emotional*, nahrazující zažitou charakteristiku *expresivně* a vyskytující se v četných kombinacích s ostatními markery (srov. bod 8).

7. Německá metalexikografie

Inspirace WDG a především lexikografická, resp. lexikologická činnost některých jeho redakčních a vědeckých pracovníků (Ludwiga, Herberga, Kempckeho, Tellenbachové, Schnerrerové a dalších) svědčí o neustále pozornosti věnované tomuto tématu. Na začátku 90. let pak přichází návrh řešení, které se v případě výkladového slovníku může jevit vzhledem k jednoduchosti a přesvědčivé argumentaci jako velmi praktické. Jeho tvůrce, Klaus-Dieter Ludwig (1991), představuje „**das kommunikative Prädispositionsmodell**“, jehož cílem je ochránit uživatele slovníku právě před faux-pas: autorům má jít hlavně o rozlišení roviny od neutrální roviny níže (▼). Stylistický marker se tak vzhledem k proměnlivosti slova v kontextu a situace stává pouze navigátorem. Systém stylistických značení je dle Ludwiga nutno zvolit co nejjednodušší. Čím jemnější je systém, tím větší snahou je dále ho zjemňovat. Jak ukazuje zkušenost, hlavním rizikem se při několikačlenném autorském kolektivu pak stávají velké rozdílnosti.

8. Praxe ve *Velké německo-české lexikální databázi*

Projekt se řídí na německé straně heslové statě praxí zdrojového slovníku (viz www.duden.de) a přebírá stylistická značení v něm uvedená: důvodem je především záruka jednotného pramene při budoucím porovnávání s aktuálním územ při revizích. To ale neznamená, že markery nejsou kriticky reflektovány.¹²

---

¹² Autorka odkazuje na diplomovou práci Lenky Kačiakové, která mapuje problematiku použití markeru *emotional* v DUW.

Cílem VNČAS je překonání staré praxe, kdy se setkáváme s nedůsledností značení na obou stranách, a to nejen v případě lemmatu a jeho ekvivalentů, ale rovněž u kolokací a jejich překladu, při překladu příkladových vět, frazémů a přísloví. Markery se uvádějí na české straně vždy tehdy, liší-li se stylistická hodnota výše uvedených položek – tedy v případě stylistické nerovnováhy mezi němčinou a češtinou. Ve VNČAS platí, že je zachován stylistický marker v němčině, srov. např. *bombenfest* (v DUW označeno jako *umgangssprachlich emotional verstärkend*, tj. ‚neformálně, emocionálně‘). Marker sice zachováváme, ale bude redukován na *neformálně*, protože emocionální složka existuje u každého expresivního lexému a dle našeho shodného názoru je lépe ji demonstrovat na trefných příkladech a jejich překladech. To však přináší další úskalí: Je třeba reagovat markerem na stylistickou hodnotu příkladu, jež se vzhledem k překladovým možnostem (které samozřejmě může slovník podat alespoň náznakem) velmi mění, nehledě na to, že jediný znak obecné češtiny (*skálopevný/-ej*) může u příkladu změnit stylistickou hodnotu. Snažíme se o to nejen s ohledem na české uživatele, ale i na uživatele německé (slovník zračí v detailu svého zpracování ohled na spektrum uživatelů českých, jimiž nemohou být jen odborníci, ale i na minoritu uživatelů německých). Srov. např.:

Das Ventil war bombenfest verklebt. – ‚Ventil byl zasekaný/ej lepidlem. Ventil byl festovně zalepený.‘

Mit diesem Klebstoff hält es bombenfest. – ‚S tímto lepidlem to drží fakt/děsně pevně.‘

Ale:

Sein Entschluss steht bombenfest. – ‚Už je na beton/skálopevně rozhodnutý.‘

‚Už je skálopevně rozhodnutý.‘ *neutr.* ‚Jeho rozhodnutí je skálopevné.‘ *neutr.*

Je mnoho příkladů (tento nevyjímaje), kde lze diskutovat:

Sein Stuhl steht bombenfest. – ‚Nikdo s ním nehne. Nikdo na něj nemůže. Cítí se pevně v kramflekách.‘ *vs.* ‚Jeho pozice je neotřesitelná.‘ *neutr.*

VNČAS využívá nespisovných českých tvarů všude tam, kde je nutno doložit autentický úzus a kde by tvar spisovný působil bizarně. Tento princip je sledován na základě několika procedur: Je to především ověření si oblastí komunikace (diskursů), v nichž je slovo používáno v němčině (viz příspěvek M. Šemelíka v tomto čísle *Jazykovědných aktualit*), jednak frekvence jeho užití v kookurenční analýze ve srovnání s výsledky z internetu (WebCorp, viz www.webcorp.org.uk/).

Dalším problémem je značný překryv domén použití,¹³ resp. užšího kontextu, srov. u *grässlich*: (a) kontext „vyjádření strachu“: *grässliches Monster, grässliche Fratze, grässlicher Anblick*, (b) kontext „extrémně negativní hodnocení“: *grässlich entstellt, grässlich zugerichtet, grässlich verstümmelt*, (c) kontext „násilí“: *grässlich zugerichtet, grässliches Verbrechen*, (d) kontext „velmi nepříjemné“: *grässlicher Gestank, grässlich schmecken*.

9. Závěrem

(a) Diskuse o stylistických markerech by měla proniknout nejen do univerzitní výuky lexikologie a lexikografie, ale měla by provázet všechny úvahy spjaté s tvorbou nových děl: Jsou starší a vyzkoušené (strukturalistické) i nové (korpusově lingvistické) cesty slučitelné? Teoretická náročnost této otázky přesahuje možnosti této stati, ale přesto je třeba se pokusit o to, aby se oba přístupy mohly navzájem doplňovat a obohacovat.

(b) Je opravdu vhodné řídit se zažitými způsoby stylistického značení? Pokroky v lexikální analýze a její vizualizaci potřebují nové nápady pro lexikografický design.

(c) Staronový problém se stanovením markeru (styl je imanentní vlastností textu, nikoliv slova) se slovníkáři jeví v éře korpusů jako ještě větší.

(d) Pokud se význam slova (včetně konotací) vyvozuje z diskurzů (funkčních domén užití), je třeba usilovat o jejich mapování právě na korpusovém základě.

(e) Současný náročný uživatel před obrazovkou počítače vítá konzultaci několika pramenů a rozmanitých informačních zdrojů: Propojení slovníku s korpusy a možnost individuální korpusové analýzy pro zájemce se již osvědčilo (viz www.dwds.de a <https://lexarchiv.ff.cuni.cz/slovník/>), je však třeba přicházet s novými možnostmi prezentace.

Literatura

(a) Slovníky

Adelung, J. Ch. (¹1774–1786, ²1793–1801): *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart*. Leipzig. Digitální verze dostupná na:

<http://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/online/angebot> (25. 5. 2013)

Ammon, U. – Bickel, H. et al. (2004): *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol*, Walter de Gruyter. Berlin/New York.

Campe, J. H. (1807–1811): *Wörterbuch der deutschen Sprache*. Braunschweig.

Das Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Von einem Autorenkollektiv unter der Leitung von Günter Kempcke. Akademie Verlag, Berlin 1984.

---

¹³ K termínu „Sprachgebrauchsdomäne“, opírajícímu se o funkční pojetí stylu u Eromse, vycházejícímu z Pražské školy a Brinkerovy „komunikační oblasti“ (*Kommunikationsbereich*), srov. nejnověji např. Thim-Mabrey (2012, s. 50n.).

- Duden Bd. 10 (²1985): *Das Bedeutungswörterbuch. Wortbildung und Wortschatz*. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.
- Duden – Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim ⁴2001. [CD ROM]
- Duden – Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim ⁵2003.
- Götz, D. – Haensch, G. – Wellmann, H. (Hgg.) (¹1993): *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin/München.
- Kempcke, G. (2000): *Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Walter de Gruyter Berlin. New York.
- Klappenbach, R. – Steinitz, W. (Hgg.) (1964): *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. 1. Bd., s. 03–037.
- Wahrig, G. – Kramer, H. – Zimmermann, H. (1980): *Brockhaus Wahrig. Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden*. F. A. Brockhaus Wiesbaden Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart.

(b) Ostatní literatura

- Adelung, J. Chr. (1788): *Über den Deutschen Styl*. Erster Band. Neue, vermehrte und verbesserte Auflage. Brünn, gedruckt und verlegt bei Johann Sylvester Siedler.
- Cruse, D. A. – Hundsnurscher, F. – Job, M. – Lutzeier, P. R. (2005): *Lexikologie. Lexicology. Handbücher für Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 1. Die Architektur des Wortschatzes V.: Funktionale Varietäten*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Drosdowski, G. – Henne, H. – Wiegand, H. E. (¹1977, ²1984): *Nachdenken über Wörterbücher*. Mannheim. Wien. Zürich.
- Hass-Zumkehr, U. (2001): *Deutsche Wörterbücher – Brennpunkt von Sprach- und Kulturgeschichte*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- Hausmann, F. J. (1989): Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht. In: Hausmann, F. J. – Reichmann, O. – Wiegand, H. E. – Zgusta, L. (Hgg.): *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. Erster Teilband. Walter de Gruyter, Berlin/New York, s. 649–656. Ludwig
- Kačiaková, L. (2010): *Stylistické značení v Duden, Deutsches Universalwörterbuch – kritická analýza*. Diplomová práce. ÚGS FF UK. Praha.
- Ludwig, K.-D. (1991): *Markierungen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch des Deutschen. Ein Beitrag zur Metalexikographie* (Lexicographica. Series Maior. Band 38), Niemeyer, Tübingen.
- Ludwig, K.-D. (2002): Registerkonzepte. Ein Überblick. In: Cruse, D. A. – Hundsnurscher, F. – Job, M. – Lutzeier, P. R. (Hgg.): *Lexikologie. Lexicology. Handbücher für Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 1. Die Architektur des Wortschatzes V.: Funktionale Varietäten*. Walter de Gruyter, Berlin/New York, s. 784–793.
- Hausmann, F. J. – Reichmann, O. – Wiegand, H. E. – Zgusta, L. (Hgg.) (1989, 1990, 1991): *Wörterbücher. Ein Internationales Handbuch zur Lexikographie*. 3 Teilbände. Berlin/New York. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 5.1, 5.2, 5.3).
- Thim-Mabrey, Ch. (2012): Emotionalität und Sachlichkeit in Sprachgebrauchsdomänen: Wissenschaft – Berichterstattung – Wissenschaftsberichterstattung. In: Pohl, I. – Ehrhardt, H. (Hgg.): *Sprache und Emotion in öffentlicher Kommunikation*, Frankfurt am Main, s. 49–70.
- Vachková, M. (2007): Severské reálie v německém jednojazyčném slovníku a jejich pozice při zpracovávání slovníku německo-českého. In: *Časopis pro moderní filologii* 2/2007, s. 81–102.
- Vachková, M. (2012): Rozhovor s Bělou Poštolkovou u příležitosti jejího významného životního jubilea. In: *Jazykové aktuality* XLIX – 2012/3–4, s. 152–154.

Stylistika v překladové frazeografii¹⁴

Věra Hejhalová

Ústav germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze
vera.hejhalova@ff.cuni.cz

1. Úvod

Frazeografova práce by měla vedle základních úkolů (podchycení formy a významu frazému, resp. při překladové frazeografii nalezení vhodného cizojazyčného ekvivalentu) také obsahovat zpracování dalších položek, které se k formě či významu frazému bezprostředně vztahují a jsou s ním nedílně propojeny. K formě frazému patří především studium jeho variability. S významem frazému je pak spojena informace jak denotativní (parafráze významu, resp. cizojazyčný ekvivalent; příp. také informace o synonymních či antonymních frazémích), tak konotativní (stylistika). V překladové lexikografii je pak žádoucí propojit ekvivalenty obou jazyků a toto propojení doložit na příkladových větách spolu s překladem v cílovém jazyce.

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na nástrahy, se kterými se může frazeograf potýkat při zpracování stylistiky frazémů v dvojazyčném slovníku.

2. Získávání údajů o stylistice

Pro získání údajů o stylistické charakteristice daného lexému (resp. frazému) se většinou vychází ze stávajících slovníků. Autoři *Německo-české lexikální databáze* využívají nejčastěji slovník *Duden Universalwörterbuch* (1996nn., dále jen DUW), v menší míře pak *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* (1994, dále jen LGWDaF) aj.¹⁵ Při zpracování frazeologie se většinou čerpá z *Duden 11 – Redewendungen* (2002, dále jen DU 11), české ekvivalenty jsou vyhledávány ve *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1983–2009; dále jen SČFI). Při ověřování stylistických údajů a překladových ekvivalentů může být nápomocný také *Deutsch-Tschechisches Wörterbuch der Phra-*

---

¹⁴ Tento příspěvek čerpá z frazeografické práce pro *Německo-českou lexikální databázi* (grant GAČR 405/00/0055, 405/03/1452, 405/06/585 a 405/09/1280, řešitelka: Marie Vachková, a grant GAUK 566912, řešitel: Martin Šemelík).

¹⁵ I když při zpracování hesel do překladového slovníku není podle F. Čermáka (1995, s. 232) vhodné čerpat údaje z výkladových jednojazyčných slovníků, nemá český frazeograf v případě jazykového páru němčina-čeština žádnou jinou možnost, než právě využít jednojazyčných výkladových a frazeologických slovníků pro němčinu i češtinu, protože překladový frazeologický slovník obdobného rozsahu a zaměření dosud na trhu chybí. Jediný rozsáhlejší německo-český frazeologický slovník (DTWP autorského kolektivu Blažejová – Heřman – Goldhahn et al.) podle informací v úvodu čerpá taktéž z jednojazyčných německých (a ruských) frazeologických lexik (2010, s. XXIII).

seologismen und festgeprägten Wendungen (2010; dále jen DTWP), který je ovšem svou koncepcí slovníkem určeným pro německé uživatele, tedy slovníkem německo-českým frazeologickým produktivním, nikoli receptivním (tj. pro Čechy), jak o to usiluje *Německo-česká lexikální databáze*. S odkazem na úvod kapitoly k překladové lexikografii uvádí Čermák, že „cizí jazyk, do kterého se český jazyk slovníkově převádí, by měl pokrývat rodilý mluvčí, tj. cizinec a naopak“ (1995, s. 231), což ospravedlňuje fakt, že německo-český receptivní (frazeologický) slovník by měli psát čeští lexikografové a ti by měli být zodpovědní v oblasti stylistiky za stylistické značení českého ekvivalentu. Stylové hodnocení původního německého lexému/frazému jim však podle mého mínění ne zcela přísluší, neboť by mělo být spíše v gesci rodilých mluvčích němčiny. Právě proto je tedy při přebírání informací o stylistice popisovaného lexému/frazému nutné vycházet z jednojazyčných (tj. v tomto případě německých) výkladových či frazeologických slovníků. Pro jejich české ekvivalenty je namísto využití stylistických údajů ze SČFI.

Potíže při přebírání stylistického značení jsou dvojího rázu. Jednak dochází k různému stylistickému vyhodnocení téhož frazému v rámci více slovníků téhož jazyka: Příkladem může být frazém *Ich denk’/glaub’, mich tritt ein Pferd!*, který je v DUW označen jako *salopp* (‘ležérně, nedbale, bez respektu ke společenským normám, velmi neformálně’), zatímco v DU 11 jako *ugs.* (tj. *umgangssprachlich*, neboli ‘hovorově’). Jednak je lexikograf zabývající se kontrastivní frazeologií nucen pracovat s různými koncepcemi a sadami stylistických markerů tak, jak je nabízejí jednotlivé zdrojové slovníky. Tyto seznamy stylistických značek si však v mnohém neodpovídají; odlišná může být i koncepce přístupu ke stylistickému značení frazémů u jednotlivých slovníků. Takto například SČFI striktně označuje u všech frazémů také neutrální rovinu, což se u německých frazeologických slovníků neděje. Rozdíly v rozsahu stylistického značení v německém DU 11 a českém SČFI uvádí následující tabulka:

SČFI	DU11
neutr.	0
básn.	dichter.
kniž.	geh.
publ.	0
kol. = kolokviálně	ugs.
slang	Kaufmannsspr., Bergmannsspr., Seemannspr. atd.
0	bildungsspr.
0	fam.
0	salopp
0	Papierdt.
0	Amtsspr.
0	verhüllend
zast.	veraltend
přízn. × nepřízn.	0
pochv. × hanl.	0 × abwertend

obdiv. × pohrd.	0 × 0
žert. × posm.	scherzh. × spöttisch
mazl.	0
iron.	iron.
zhrub.	derb
vulg.	vulg.
důraz.	0
varov.	0
0	österr., schweiz., nordd., berlin., landschaftlich atd.

Tab. 1: Stylistické markery v SČFI a DU 11

V případě prvně zmiňovaného problému je třeba přezkoumat užívání daného frazému, ať už pozorováním jeho užívání v konkrétních situacích (např. na základě korpusů) anebo konzultací s rodilými mluvčími. Ani jedno z řešení však není bez komplikací. Velké korpusy, v nichž bychom našli dostatečné množství kontextů pro posouzení stylistiky, jsou zpravidla psané. Naproti tomu značná část frazeologie je doménou jazyka mluveného¹⁶ a „vzhledem k této dominantní mluvené povaze IF [idiomatiky a frazeologie, pozn. V. H.] je třeba stylové řazení více svázat s komunikativní funkcí a typologií aktantů i situací v ní“ (Čermák, 1995, s. 128). Užitím frazému pak získává text jakousi sémanticko-pragmatickou přidanou hodnotu; frazémy slouží k expresivnějšímu způsobu vyjádření, a jsou tedy většinou konotativně zabarveny (srov. ibid. a Ludwig, 2009, s. 1588). Řešením této situace by mohly být korpusy mluveného jazyka. Jejich rozsah je však vzhledem k obtížnosti jejich získávání a zpracování příliš malý na to, aby poskytly o konkrétním frazému a jeho stylistice dostatečný obraz. Při konzultaci s rodilým mluvčím vyvstávají dva problémy – samotná znalost frazému (žádný, byť rodilý, mluvčí nemůže znát všechny frazémy daného jazyka, natož jejich chování) a subjektivní hodnocení, které může být jak idiolektálně, tak regionálně i jinak podmíněné.

3. Zpracování stylistiky v dvoujazyčném frazeologickém slovníku

Pro zpracování stylistiky v překladovém slovníku lze tedy v podstatě postupovat dvojím způsobem: **a) vycházet z koncepce zdrojových jednojazyčných frazeologických slovníků**, tj. převzít systém jejich stylistického značení a případné odlišnosti (viz tab. 1) doplnit a sjednotit¹⁷ (viz tab. 2 vycházející z tab. 1

¹⁶ Vyjma několika skupin frazémů, které patří do oblasti frazeologie v jejím širokém pojetí, jako jsou např. verbonominální vazby, strukturní frazémy (v německé frazeologické tradici se takto označují pevná slovní spojení vytvářející gramatické relace, např. *entweder – oder, nicht nur – sondern auch, in Bezug auf* apod.) či komunikativní frazémy (např. pozdravy, uvítací formulace, oslovení, blahopřání apod.).

¹⁷ Nicméně zůstává sporné, do jaké míry mohou, resp. mají být sjednoceny inventáře stylistických markerů u výchozího a cílového jazyka a jak lze dospět k jednoznačnému stylovému značení u frazémů obou jazyků (srov. Werner 1991, s. 2796).

a doplněná o chybějící položky); **b) navrhnout vlastní systém stylistického značení.** Příkladem druhého přístupu může být přístup zvolený v DTWP, kde je sjednoceno stylistické značení na pouhých pět rovin (viz tab. 3). Slovník tedy slučuje stylové roviny *derb* („obhrouble“), *vulgär* („vulgárně“) a *obszön* („obscénně“) do jediného markeru *derb – ‚O‘* („obhrouble“) a naprosto nezmiňuje další stylové roviny, jako jsou *bildungssprachlich* („intelektuálně“) nebo *dichterisch* („básnický“). Vedle stylových rovin pak tento slovník ještě nabízí diatopické informace, a to v případě jejich relevantnosti, tj. pokud je užívání frazému omezeno na nějaký region (*österr.* „rakouská němčina“; *schweiz.* „švýcarská němčina“; *norddt.* „jazyková oblast severního Německa“; *süddt.* „jazyková oblast jižního Německa“; příp. *regional* „krajově, oblastně“, pokud je užití daného frazému omezeno na region menší, ale obtížněji určitelný, než jsou výše uvedené). Vedle stylových rovin však DTWP zcela pomíjí diaevaluativní stylová zbarvení, která označují různé preference a restriktce v užití daného frazému, jako jsou např. *ironie*, *posměch*, *pejorativní pojmenování*, *žertovné užití*, *administrativní jazyk* apod., jakož i časové označení (*zastaralé*, *zastarávající* apod.) a příslušnost k různým skupinám mluvčích (ať už formou obecnějšího označení *slang*, *žargon*, anebo konkrétněji např. *námořnický výraz/jazyk námořníků*, *jazyk mládeže* apod.).

Amtsspr.	Amtssprache	úřed. jaz.	úřední jazyk
bayr.	bayrisch	bavor.	bavorsky
Bergmannsspr.	Bergmannssprache	horn.	hornický výraz
berlin.	berlinerisch	berlín.	berlínsky
bildungsspr.	buildungssprachlich	intelekt.	intelektuálně
fam.	familiär	fam.	familiárně, přátelsky
Gaunerspr.	Gaunersprache	argot	argot, argoticky
Jugendspr.	Jugendsprache	jaz. mladých	jazyk mladých
Kaufmannsspr.	Kaufmannssprache	obchod.	obchodní výraz
Kinderspr.	Kindersprache	dět.	dětsky
landsch.	landschaftlich	reg.	regionálně
niederd.	niederdeutsch	dolnoněm.	dolnoněmecky
nordd.	norddeutsch	severoněm.	severoněmecky
österr.	österreichisch	rak.	rakouská němčina
Papierdt.	Papierdeutsch	admin.	administrativní, úřední jazyk
Rechtsspr.	Rechtssprache	práv. jaz.	právnícký výraz
sächs.	sächsisch	sas.	sasky
salopp	salopp	velmi neform.	velmi neformálně
Seemannsspr.	Seemannssprache	námoř.	námořnický slang
schweiz.	schweizerisch	švýc.něm.	švýcarská němčina
Soldatenspr.	Soldatensprache	voj.	vojenský výraz
Studentenspr.	Studentensprache	stud.	studentský slang
südd.	süddeutsch	jihoněm.	jihoněmecky
verhüll.	verhüllend	eufem.	eufemisticky
wien.	wienerisch	vídeň.	vídeňsky

Tab. 2: Stylistické markery v SČFI a DU 11 doplněné o chybějící položky

geh.	(gehoben)	VZ	(vzletně)
neutr.	(neutral)	N ¹⁸	(neutrálně)
ugs.	(umgangssprachlich)	KOL	(kolokviálně, v obecné češtině)
salopp		KOL O	(kolokviálně, v obecné češtině) (obhrouble)
derb		O	(obhrouble)

Tab. 3 Stylistické značení v DTWP

4. Značení stylu u výchozího i cílového jazyka ve dvoujazyčném slovníku

Již výše byl zmíněn hlavní rozdíl mezi stylistickým značením v DU 11 a SČFI, který spočívá v tom, že v SČFI se konsekventně stylisticky označují všechny frazémy, i když patří do neutrální stylové roviny, zatímco v DU 11 se tato rovina považuje za výchozí a tudíž jakoby „samozřejmou a obecně předpokládanou“. Všechny ostatní stylové roviny lze pak označit za odchylky vůči této neutrální rovině, na něž je pak zapotřebí uživatele slovníku upozornit.

Ať už je zvolen ten či onen přístup, je důležité si uvědomit a konsekventně dodržovat, aby stylové roviny (i neutrální) byly označeny všude tam, kde frazém výchozího jazyka stylově nekoresponduje se svým frazeologickým ekvivalentem v cílovém jazyce, tj. pokud v německo-českém slovníku uvádíme německý frazém s markerem *ugs.*, jehož český ekvivalent je neutrální, je nutné na tuto neutrální úroveň (a tudíž zároveň na stylovou odchylku) explicitně poukázat.

5. Stylové značení vs. typ slovníku

Pro určení vhodné koncepce stylového značení v překladovém frazeologickém slovníku lze uplatnit ještě jeden aspekt, a to je specifikace slovníku vůči cílové skupině jeho uživatelů. Jestliže panuje shoda, že frazeologické překladové slovníky by měly být v první řadě receptivní, tj. napomáhající porozumění cizojazyčnému frazeologickému ekvivalentu, který je ve slovníku jazykem výchozím¹⁹ (např. německo-český frazeologický slovník určený pro Čechy, kteří chtějí rozumět německým frazémům), pak lze při koncepci stylistiky v takovém slovníku z tohoto faktu vycházet. Jedná se tedy o slovník spíše deskriptivní, než preskriptivní. Pro příjemce (posluchače/čtenáře) se stává informace o stylu daného frazému v podstatě jen doplňující a utvrzuje ho v tom, čeho už si pravděpodobně vzhledem k celé situaci, kontextu, vztahu mluvčích atd. všiml (např. že frazém je vulgární, což velice pravděpodobně vyplývá již dříve z celé situace, v níž byl užit). Stylistická koncepce takového frazeologického slovníku pak mů-

¹⁸ Zůstává otázkou, zda je vhodné, aby tato rovina (zde *neutral* – „neutrální“) byla značena u frazému originálního a u jeho cizojazyčného ekvivalentu odlišně (tj. na německé straně *neutr.*, na české straně *N*). Autoři slovníku toto odůvodňují „zřehlednění[m] delšího a mnohem členitějšího pole českých ekvivalentů“ (DTWP, 2010, s. XXV).

¹⁹ Je tomu tak z toho důvodu, že při aktivní produkci cizojazyčného textu se lze frazémům vyhnout nefrazeologickým opisem či parafrází, zatímco při recepci cizího jazyka jsme s užitým frazémem přímo konfrontováni a receptivní slovník tedy bezodkladně potřebujeme.

že být relativně zjednodušená a nemusí nutně obsahovat všechny dostupné stylistické markery.²⁰

Naproti tomu u slovníků frazeologických produktivních (např. česko-německý slovník pro Čechy, kteří chtějí frazémy užívat aktivně při tvorbě vlastního, tj. německého textu) je stylistická informace nadmíru důležitá a stává se nedílnou součástí popisu významu frazému. Význam frazému (jeho složka denotativní i konotativní) hraje elementární roli při jeho výběru mluvčím v dané situaci. Z toho důvodu by v takovém typu slovníku měla být stylistika zpracována velice důkladně a také podrobněji než ve frazeologických slovnících receptivních.

Závěrem nezbyvá než připomenout, že určení stylistické roviny či stylového zabarvení je z velké části věcí subjektivní a roli v něm může hrát také konkrétní kontext. Stylistické značení by tedy nemělo být vnímáno jako dogma, ale mělo by sloužit k hrubé orientaci ve stylistice daného frazému (srov. Čermák, 1995, s. 128).

Literatura

- Čermák, F. (1995): Frazeografie. In: F. Čermák– R. Blatná (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 116–136.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (eds.) (1983–2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV*. Praha: Academia/Leda.
- Duden, *Deutsches Universalwörterbuch* (2001): 4. neu bearb. und erw. Aufl. Mannheim: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus.
- Duden, *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. (2002), 2., neu bearbeitete und aktualisierte Aufl. Mannheim: Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus. (Der Duden in zwölf Bänden, 11).
- Götz, D. – Haensch, G. – Wellmann, H. (1994): *Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache: das neue einsprachige Wörterbuch für Deutschlernende*. 2. Aufl. Berlin: Langenscheidt.
- Heřman, K. – Blažejová, M. – H. Goldhahn, H. et al. (2010): *Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen und festgeprägten Wendungen*. Praha: C. H. Beck.
- Ludwig, K.-D. (2002): Registerkonzepte: Ein Überblick. In: Cruse, D. – Hundsnurscher, A. F. – Job, M. – Lutzeier, P. R. (eds.). *Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 786–794. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 21.1.
- Ludwig, K.-D. (2009): Stilistische Phänomene der Lexik. In: Fix, U. – Gardt, A. – J. Knappe, J. (eds.). *Rhetorik und Stilistik: ein internationales Handbuch historischer und systematischer Forschung*. New York: Walter de Gruyter, s. 1575–1593. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 31.2).
- Werner, R. (1991): Die Markierungen im zweisprachigen Wörterbuch. In: F. J. Hausmann – Reichmann, O. – Wiegand, H. E. – Zgusta, L. (eds.). *Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin/New York: de Gruyter, s. 2796–2803 (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 5.3).

---

²⁰ Jako příklad zde lze uvést zjednodušené stylistické značení v DTWP. Nutno však upozornit na to, že DTWP je podle své charakteristiky (2010, s. XVII) primárně slovníkem produktivním určeným pro německé uživatele a v aspektu tohoto pak lze říci, že stylistická koncepce zde užitá je tedy naopak nevyhovující.

Slovotvorná synonymie v *Německo-české lexikální databázi*. K zachycení stylové příznakovosti pomocí Kookurenční databanky CCDB

Martin Šemelík

Ústav germánských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze
martin.semelik@ff.cuni.cz

1. Úvodem

Tento příspěvek, jenž vznikl v rámci projektu *Německo-české lexikální databáze*,²¹ v extrémně komprimované podobě načrtává možnosti lexikografického zachycení stylových charakteristik německých slovotvorných synonym pomocí moderních korpusově-analytických metod vyvinutých Ústavem pro německý jazyk v Mannheimu (IDS Mannheim).²² Na příkladu prefixu/cirkumfixu *Ge-.../Ge-...-e*²³ ukazuje, jak lze za tímto účelem využít Kookurenční databanky CCDB,²⁴ resp. jejích modulů SOM (*Self-Organizing Maps*) a CNS (*Contrast Near Synonyms*).

2. Lexikografický popis substantiv na *Ge-...(-e)* – stylistické markery

Zachycení stylové charakteristiky inventarizovaných položek je nesnadné i v případě slovníků určených pro rodilé mluvčí, natož pak v případě slovníků, jejichž adresáty jsou (také) mluvčí nerodilí. Komplikace v obou případech působí jednak silná kontextuální proměnlivost slov, jednak individuální jazyková zkušenost lexikografů (viz Vachková, 2011a, s. 124n.). Tak např. DWDS (obr. 1) uvádí u hesla *Gejammer* (‘stálý nárek, naříkání, bědování’ atd.) marker *abwertend* (‘hanlivě’), zatímco ve WDW (obr. 2) stylistický marker chybí, z čehož lze usoudit, že redakce slovníku toto slovo považuje za stylisticky bezpříznakové. DUW (obr. 3) na rozdíl od ostatních slovníků vedle *Gejammer* uvádí i *Gejam-*

²¹ Dříve *Velký německo-český akademický slovník*, vedení – Marie Vachková, Ústav germánských studií FF UK v Praze, GAČR 405/09/1280, viz:

<http://lexarchiv.ff.cuni.cz/lexikograficka-sekce/> nebo podrobněji Vachková (2011a).

²² Viz <http://www.ids-mannheim.de/>

²³ Nejčastěji se jedná o *nomina actionis* s pejorativní a iterativní významovou komponentou (např. *Getrommel(e)* – ‘(neustálé, věčné, otravné, nepříjemné) bubnování’, ke slovesu *trommeln* – ‘bubnovat’ apod.), přičemž sufix *-e* může tuto významovou složku zesilovat; podrobněji k prefixu/cirkumfixu *Ge-...(-e)* viz Fleischer – Barz (2012, s. 266n.), Šemelík – Vachková (2011), Donalies (2005, s. 106n.), Motsch (2004, s. 333n.), Harden (2003), Eichinger (2000, s. 78), Erben (2000, s. 50nn.), Olsen (1991), Wellmann (1975, s. 221nn.), Henzen (1965, s. 137nn.), Kurth (1953), inter alia.

²⁴ Viz <http://corpora.ids-mannheim.de/ccdb/>, © Cyril Belica, 2001–2007 Institut für Deutsche Sprache, Mannheim.

mere, které značí jako řídké (*selten*). Obě slova jsou opatřena markery *ugs.* (neformálně) a *abwertend* (hanlivě). V SNČ (obr. 4) značení chybí.

Gejammer, das; -s, /ohne Pl./ abwertend *das (fortwährende) Jammern*: ein G. anstimmen; ich kann sein ewiges G. nicht ausstehen; hör endlich mit dem G. auf!; unter vielem Gejammer bequemte sich Gernerth endlich, die Hälfte der geforderten Summe ... auszubezahlen Broch *Esch* 140

Obr. 1: DWDS – heslová stať slova *Gejammer*.

Ge'jam · mer <n.; -s, unz.> *anhaltendes, lästiges Jammern*

Obr. 2: WDW – heslová stať slova *Gejammer*, s. 535.

Geljam|mer, das; -s, (selten:) **Geljam|me|re**, das; -s (ugs. abwertend): [*dauerndes*] *Jammern*.

Obr. 3: DUW – heslová stať slov *Gejammer* a *Gejammere*.

s **Gejammer** (-s, 0) (stálý) *nářek, naříkání, bědování*

Obr. 4: SNČ – heslová stať slova *Gejammer*, s. 580.

Zatímco rodilí mluvčí jsou schopni se s podobnou rozkolísaností lexikografického popisu určitým způsobem alespoň částečně vyrovnat, pro nerodilé mluvčí, kteří se nemohou opřít o plně rozvinutou jazykovou kompetenci, představuje mnohem závažnější problém (v obdobném smyslu viz též Hausmann, 1989, s. 649). Překladové slovníky se navíc potýkají s nutností korelace stylové charakteristiky výchozí lexikální jednotky a stylové charakteristiky překladových ekvivalentů, a to včetně synonym. Zachycení denotativních i konotativních aspektů inventarizovaných slov je z výše uvedených důvodů nutné založit na empirické analýze reálných jazykových dat.

3. Kookurenční databanka CCDB²⁵

Kookurenční databanka CCDB, jejíž materiálovou základnu tvoří texty z německých, rakouských a švýcarských periodik, je vybudována na korpusu současné psané němčiny o zhruba 2,2 miliardách textových slov.²⁶ Jednou ze základních premis, ze kterých CCDB vychází, je skutečnost, že procesy, na jejichž základě je v diskurzu „vyjednáváno“ uzuální užití jazykových struktur, zanechávají v korpusu „stopy“, a to na dvou rovinách: (a) na úrovni lokálních kontextů (kookurencí), do nichž analyzované objekty (slova, slovní spojení)

²⁵ Podrobněji viz např. Vachková – Belica (2009), Schmidt (2011), Marková (2012).

²⁶ Formát tohoto příspěvku neumožňuje podrobnější diskuzi o problematice reprezentativnosti dat v jazykovědném výzkumu, k tomu viz např. Perkuhn – Keibel – Kupietz (2012, s. 46n. a 86n.), Čermák (2011, s. 16n.), Boulton (2006, s. 75), Mahlberg (2004, s. 115n.).

vstupují, a (b) na úrovni globálních situativních kontextů (tj. určitých tematických oblastí, např. „příroda“, „ekonomie“, „hádky“, „život ve městě“ apod.), k nimž lze dospět na základě analýzy kontextů lokálních (viz Belica, 2011). Z tohoto důvodu je CCDB pro lexikografy cenným zdrojem informací, např. ke kontextovému zapojení zpracovávaných hesel.

CCDB obsahuje zpracované kookurenční profily více než 220 tisíc lexikálních jednotek. Pod pojmem **kookurenční profil** se zde rozumí, zjednodušeně řečeno, množina kookurenzí určitého slova, tj. strukturovaný a hierarchizovaný souhrn všech jeho souvškytů s ostatními lexikálními jednotkami, které se v korpusu též vyskytují. Mezi jednotlivými kookurenčními profily existují různě velké zóny překryvu (v závislosti na tom, v jaké míře daná slova vstupují do spojení se stejnými kookurenčními partnery), které konstituují často velmi komplexní souvislosti mezi odpovídajícími lexikálními jednotkami. Ve struktuře těchto vztahů se pak manifestují výše zmíněné globální kontexty (viz tamtéž). Ty lze přitom zobrazit pomocí principu **samoorganizace** (*Lexical Feature Maps*, jež představují speciální typ tzv. *Self-Organizing Maps* vyvinutý na základě Kohonenova modelu – viz Kohonen (1990), exemplifikace principu samoorganizace viz kap. 4).

V rámci CCDB existuje i možnost výzkumu synonym pomocí modulu CNS, fungujícího na podobném principu. Dvě synonyma (ale i jakákoli jiná slova) jsou kontrastována na základě podobnosti svých kookurenčních profilů. Tímto způsobem je možné odkrýt často velmi subtilní rozdíly mezi členy synonymických řad, mj. též s ohledem na jejich příslušnost k různým stylovým rovinám.

4. Příklady analýz – *Geheul* a *Gejammer* vs. *Gejammere*

4.1 SOM – Geheul

Interpretaci kontextuálního zapojení analyzované lexikální jednotky předchází automatizovaná statisticko-matematická analýza jejího kookurenčního profilu, na jejímž základě je vygenerován barevný kvadratický obrazec, tzv. mapa SOM. Mapa SOM má standardní velikost 5×5 čtverců a obsahuje celkem 300 slov, jejichž kookurenční profil je kookurenčnímu profilu analyzované lexikální jednotky nejpodobnější. Barevné spektrum obrazce a topografické umístění jednotlivých slov v něm nejsou náhodné. Čím blíže si jednotlivá slova v obrazci jsou, tím podobnější jsou jejich kookurenční profily, a tím větší je i pravděpodobnost, že se používají ve stejných globálních kontextech, a naopak. Na základě obr. 5 (viz níže) tak lze např. říci, že kookurenční profily slov *Poem* a *Handgemenge* jsou v rámci vygenerovaných 300 slov vzájemně nejméně podobné, protože se v obrazci vyskytují v protilehlých čtvercích (A1 vs. E5, značení jako na mapě: 1–5 zleva doprava a A–E shora dolů). Nejpodobnější kookurenčnímu profilu slova *Poem* jsou kookurenční profily slov *Loblied*, *Weihnachtslied*, *Lobeshymne*, *Lied*, *besinnlich*, *Gedichtband* a *gezähmt* (všechna ve čtverci A1). Tomu pak odpovídá

i symbolika barevného spektra jednotlivých čtverců.²⁷ Čím podobnější barevný odstín určitých kvadrátů, tím větší pravděpodobnost, že slova v nich obsažená pokrývají stejné, popř. podobné globální kontexty.

Při interpretaci map SOM a CNS se interpretující lidský subjekt opírá o dva interagující kognitivní mechanismy, a to svou schopnost asociace (se slovy *a*, *b*, *c*, ... lze asociovat situaci či kontext *x*) a o svou individuální zkušenostní bázi²⁸ (situace či kontext *x* v životě zpravidla nějak souvisí s kontextem či situací *y*; když v reálném světě nastane *x*, tak se zpravidla stane i *y*; *x* je součástí *y* apod.). Oba mechanismy přitom fungují na základě široce pojatého principu podobnosti (viz Belica 2011).

Takto lze na základě analýzy mapy SOM ke slovu *Geheul*²⁹ (obr. 5) abstrakcí dojít k následujícím globálním kontextům, ve kterých se toto slovo používá: (a) titul básně Allena Ginsberga³⁰ (A1 – *Gedichtband* ‚básnická sbírka‘, *Poem* ‚poema‘), (b) hudba, zpěv, divadlo, nálada na koncertě, chování publika během představení (A1 – *Lied* ‚píseň‘, *Weihnachtslied* ‚vánoční píseň‘, ‚koleda‘, A2 – *Liedchen* ‚písnička‘, *Hymne* ‚hymna‘, B2 – *Frauenstimme* ‚ženský hlas‘, *Kehle* ‚hrdlo‘, *Wohklang* ‚libozvuk‘, *Männerstimme* ‚mužský hlas‘, A3 – *Hurra* ‚hurá‘, *ekstatisch* ‚extatický‘, A4 – *Zuschauerraum* ‚hlediště‘, A5 *frenetisch* ‚frenetický‘, *Beifall* ‚potlesk‘, B5 – *Buhruf* ‚bučení‘), (c) svět zvířat (C1 – *bellen* ‚štěkat‘, B2 – *Vogelgezwitscher* ‚cvrlikání ptáků‘, *Hundegebell* ‚psí štěkot‘), (d) technika, signální zařízení (C2 – *schrill* ‚pronikavý, ostrý‘, *Lautsprecher* ‚tlampač‘, D2 – *Motorengeräusch* ‚hluk, zvuk motoru, motorů‘, E1 – *Martinshorn* ‚houkačka‘, *Sirene* ‚siréna‘, *Blaulicht* ‚modré světlo‘, *Polizeifahrzeug* ‚policejní vozidlo‘, E2 – *Hupe* ‚klakson‘), (g) emoce a jejich vyjádření, způsob chování (E4 – *Wehklage*, *Wehklagen*, *Jammer*, *Jammern*, E5 – *Lamento*, *Gejammer* – všechna slova lze přeložit jako ‚nářek, nařikání, lamentování, (neustálé) stěžování si, jamrování, lamentace‘ apod., C5 – *Gelächter* ‚smích‘, *Lachen* ‚smích‘, *Gekicher* ‚smích, chichot(ání)‘, D5 – *Erstaunen* ‚údiv, podiv‘, *Erschrecken* ‚úlek‘, *Verwunderung* ‚překvapení, podiv, údiv‘, *Missfallen* ‚nelibost‘, *Herzklopfen* ‚bušení srdce‘), (i) hlasité, nepříjemné zvuky (C3 – *ohrenbetäubend* ‚ohlušující‘, *hallen* ‚(hlasitě, nepříjemně intenzivně) znít‘, D3 – *Schrei* ‚křik‘, D4 – *Geschrei* ‚křik‘, *Gebrüll* ‚řev‘, *Aufschrei* ‚výkřik‘).

²⁷ Z technických důvodů zde obrazce mohou být otištěny pouze černobíle, na stránkách CCDB jsou však přístupné barevné mapy SOM i CNS, viz: <http://corpora.ids-mannheim.de/ccdb/>

²⁸ Tato zkušenostní báze je vždy určitým způsobem individuálně jedinečná. Podobnosti mezi zkušenostními bázemi osob pocházejících ze stejného či podobného sociokulturního prostředí jsou ale velké. Díky nim jsou analýzy map SOM a CNS intersubjektivně uchopitelné a možnost nekonečné, resp. zcela libovolné semiózy je v zásadě vyloučena.

²⁹ Německo-česká lexikální databáze uvádí u tohoto slova následující překladové ekvivalenty (stav k 15. 5. 2013): ‚(neustálé, otravné) vytí, kvílení, kňučení, řev, skučení, kňučení, pronikavý nářek, pláč‘.

³⁰ Anglický název básně *Howl* se do němčiny překládá jako *Geheul* (česky *Kvílení*). I toto užití německého slova je z hlediska slovníku relevantní, a to tím spíše, že moderní lexikografie zdůrazňuje provázanost vědění jazykového a věcného (viz Vachková 2009, s. 7).

Geheul

Poem	Klagelied	verklingen	verebben	tosen
Loblied	Halleluja	erschallen	höhnisch	frenetisch
Weihnachtslied	anstimmen	Hurra	branden	freudig
Lobeshymne	Liedchen	ekstatisch	verebbt	hämisch
Lied	angestimmt	andächtig	Zuschauerraum	quittieren
besinnlich	Leier	begleitet	hysterisch	quittiert
Gedichtband	Hymne	begleiten	wütend	Applaus
gezähmt	Potpourri	verhalt		Beifall
furchterregend	vielstimmig	ertönen	Pfiff	Pfeifkonzert
	Frauenstimme	verstummt	Klatsch	Gejohle
	Geläut	Glockengeläut	schallen	Buhruf
	Kehle	verstummen	Anfeuerungsruf	Jubel
	Schlachtruf	unüberhörbar	Sprechchor	Zuruf
	Wohlklang		Händeklatschen	Zwischenruf
	Männerstimme			
jaulen	schrill	ohrenbetäubend	Gekreisch	Gelächter
dröhnen	heiser	ertönt	Gekreische	Ausruf
Grille	Lautsprecher	übertönt	gellen	Lachen
säuseln	schrillen	übertönen	Raunen	Gekicher
glucksen	Geräuschkulisse	hallen	Gemurmel	Gähnen
bellen	herüber	Flüstern	Klatschen	Lache
krächzen	tönen	Rassel	Klatsche	Hallo
lauschen	leise	Trommelwirbel	Hupkonzert	
heulen	dumpf	Heulen	Geschrei	Erstaunen
aufheulen	Hundegebell	Stimmengewirr	Gebrüll	Erschrecken
Kirchenglocke	Geräusch	Schrei	Aufschrei	Verwunderung
quietschen	Surre	Schluchzen	Seufzer	Staunen
Presslufthammer	Vogelgezwitscher	Pfeife		Mißfallen
Preßlufthammer	Knarre	Knacken		Missfallen
Morgendämmerung	infernalisches	Knack		Verblüffung
	Motorengeräusch	Klapper		Herzklopfen
Martinshorn	Hupe	Getöse	Wehklage	Durcheinander
Sirene	Krachen	Gebell	Wehklagen	Lamento
aufgeschreckt	Klingel	Geschnatter	Getrommel	Gejammer
aufschrecken	Knall	Groll	Gezeter	Gedränge
plötzlich	Lärm	Gepolter	Jammern	Getümmel
losgehen	Sirenengeheul	Kinderlachen	Geheule	Gehupe
Blaulicht	Rumpel	Geklapper	Jammer	Gerangel
Polizeifahrzeug	Kindergeschrei	Gegröle	Protestgeheul	Handgemenge

Obr. 5: SOM-karta slova *Geheul*.**4.2 CNS – Gejammer vs. Gejammere**

Pomocí modulu CNS, jenž staví na podobných principech jako modul SOM, lze generovat kombinované mapy zobrazující slova, jejichž kookurenční profily jsou nejpodobnější kookurenčním profilům dvou kontrastovaných synonym (*a*, *b*). Každému z nich je automaticky přiřazena jedna z barev žlutá a červená.³¹ Barevný odstín jednotlivých čtverců (různé tóny v barevném spektru od žluté po červenou) reflektuje skutečnost, do jaké míry vykazují kookurenční profily slov

³¹ Zde platí, že žluté odpovídá světle a červené tmavěji šedá barva.

v nich zobrazených podobnost s kookurenčními profily kontrastovaných syno-
synonym. Je-li čtverec jasně žlutý, znamená to, že kookurenční profily slov,
která obsahuje, jsou podobné pouze kookurenčnímu profilu slova *a*. Je-li
oranžový, lze slova v něm usouvztažnit s oběma analyzovanými synonymy (*a*,
b). Je-li červený, jsou kookurenční profily slov v tomto čtverci podobné pouze
kookurenčnímu profilu slova *b*.

V případě páru *Gejammer* a *Gejammere* pak analýza mapy CNS (obr. 6) vede
např. k závěru, že první z těchto slovotvorných synonym z hlediska diastratické
příslušnosti patří spíše do substandardní, neformální němčiny, neboť pouze
v nejsvětlejších (žlutých) čtvercích (A5–E5), tj. těch čtvercích, které obsahují
slova, jejichž kookurenční profily jsou podobné pouze kookurenčnímu profilu
slova *Gejammer*, lze detekovat lexikální jednotky jako *halt* ‚prostě, holt‘, *nix*
‚nic‘ (neformální pendant slova *nichts*), *draus* (různý význam, neformální
varianta slova *daraus*), *kapieren* ‚kopírovat, chápat‘ (neformální synonymum
neutrálního *begreifen* ‚chápat, pochopit, rozumět‘) nebo *doof* ‚blbej, pitomej,
vomezenej‘,³² z nichž všechna nesou znaky neformálnosti. Zatímco slova v těchto
čtvercích lze zpravidla charakterizovat pouze jako prostředky pejorace (E5 –
paradox ‚paradoxní‘, *absurd* ‚absurdní‘, D5 – *furchtbar*, *erschreckend*, obojí
‚hrozný, strašný, příšerný‘), profilují se slova v oranžových čtvercích, tj. ve
čtvercích zobrazujících kontexty, jež druhé ze synonym, *Gejammere*, pokrývá
přednostně, jako prostředky k charakteristice určitého děje v jeho (příliš
dlouhém a obtěžujícím) trvání, popř. opakování (viz slova *endlich* ‚konečně‘ a
immergleich ‚stále stejný, neměnný, monotónní‘ ve čtvercích C2, resp. B2).

Na základě této mapy lze tedy konstatovat, že v užití slov *Gejammer* a
Gejammere existují, zdá se, určité preference co do sémantiky i stylové
charakteristiky, a to minimálně v psaném jazyce německojazyčných periodik.
Netřeba zdůrazňovat, že zachycení těchto rozdílů je z hlediska adresáta slovníku
relevantní, zvláště tehdy, pokud jím je nerodilý mluvčí jazyka (viz kap. 2) a
pokud si slovník klade vyšší cíle než jen zprostředkování nejzákladnějšího
porozumění inventarizovaným lexikálním jednotkám.

---

³² K nespisovným koncovkám v překladových ekvivalentech viz příspěvek M. Vachkové
v tomto čísle *Jazykovědných aktualit*.

Gejammer	Gejammere			
Klagelied	Lamento	Jammern	lamentieren	kriegen
Geschrei	Jammer	Lamentieren	andauernd	mir
Gekreisch	Wehklagen	Getue	jammern	dauernd
Gebrüll	Wehklage	Gequatsche	Ich	halt
Gelächter	Gezeter	Geschwätz	lamentiert	nix
Heulen	Gemecker	reden	nörgeln	dir
Getöse	Palaver	sträuben	meckern	draus
Geheul	Geplapper	mäkeln	schwadronieren	ich
Aufregung	endlich	Gerede	wundern	irgendwann
Aufgeregtheit	Gezerre	Versteckspiel	Grübeln	wieso
Lob	Gezänk	Tirade	hochkommen	sonst
Tohuwabohu	Hickhack	Nabelschau	bekümmern	jemand
Katzenjammer	Bemühen	Schwarzmalerei	Besserwisser	gar
Rätselraten	Fragerei	Schönfärberei	Leserbriefschreiber	eigentlich
Wohlgefallen	Strebe	Besserwisserei		dann
Erstaunen	Streb	Flickschusterei		alldem
Missmut	Geldnot	Mär	wahrhaben	Aber
Mißmut	immergleich	Gegenargument	Aufheben	sowieso
Aufschrei	Stichelei	Ausrede	Hype	doch
Ärger	Herrlichkeit	Geheimniskrämerei	zumal	ja
Verdruß	Wiederkehr	Ausflucht	Binsenweisheit	einfach
Verdross	Ungewissheit	Schmähung	Einbildung	alles
Überdruß	Ungewißheit	Unkenruf	dasjenige	kapieren
Überdruss	Reiberei	Sonntagsrede	bevormunden	wirklich
Larmoyanz	Überforderung	Lohnzurückhaltung	schuld	manchmal
Enttäuschung	Überbelastung	Warnung	Schwebe	mürbe
Furcht	Stigmatisierung	Verweis	schönreden	nerven
Frustration	Verrohung	fürchten	Zukunftsmusik	übertreiben
Unmut	Kriegsgefahr	Arbeitsplatzverlust	Wunschdenken	nervig
Apathie			Griff	ziemlich
Orientierungslosigkeit			unmöglich	doof
Minderwertigkeitskompl				gut
Vertrauen	beklagen	angesichts	furchtbar	paradox
Interesse	beklagt	Trotz	beängstigen	deprimieren
Problembewusstsein	bejammern	abfinden	erschreckend	tröstlich
Problembewußtsein	mokieren	beuteln	schlimm	weinerlich
Selbstvertrauen	Unpünktlichkeit	hinwegtäuschen	bedauernswert	scheinheilig
attestieren	bemängeln	Hauptgrund	unsagbar	absurd
Fingerspitzengefühl	anprangern	Zukunftsperspektive	entsetzlich	unlogisch
Verantwortungsgefühl	klagen	Beschäftigungslage	erschrecken	widersinnig

Obr. 6: Mapa CNS slovotvorných synonym *Gejammer/Gejammere*.

5. Závěr a výhled

Zásady lexikografické práce na *Německo-české lexikální databázi* zde mohly být demonstrovány jen na jediném dílčím aspektu této mnohvrstevné problematiky a jen v jeho velmi hrubých obrysech. Tyto zásady vycházejí mj. z takového pohledu na jazyk, jenž by se v souladu s pojmovým aparátem korpusově-analytické metodologie vyvinuté v IDS Mannheim (viz Belica 2011) dal nazvat emergentistickou perspektivou. Jazykové struktury, jejichž popis je cílem lexikografické práce, se z této perspektivy jeví nikoli jako *a priori* dané entity, nýbrž jako struktury, které nabývají reálných kontur až na základě empi-

rických analýz velkého množství autentického jazykového materiálu.³³ Právě v oblasti skutečného užití jazyka, resp. *parole* je nutné spatřovat onu sféru jazyka, ve které se realizují vyjednávací procesy, na základě nichž se ustalují syntaktické struktury i denotativní a konotativní aspekty jazykových entit (viz tamtéž).

Z hlediska optimalizace a budoucího vývoje CCDB lze konstatovat následující: (a) Jednotlivé analýzy by mohly vést k ještě přesnějším závěrům, pokud by materiálová základna korpusu byla rozšířena o další (nová) data. (b) Chybné lemmatizace³⁴ je potřeba, pokud je to z technického hlediska možné, odstranit.³⁵ (c) Stálo by za zvážení, zda by v rámci modulu CNS nemohla být najednou kontrastována i více než jen dvě slova. Specifické vlastnosti členů synonymických řad by pak patrně vystoupily do popředí ještě výrazněji než v případě současné verze CCDB. (d) Analýzy v oblasti slovtvorné antonymie by mohly dostat výrazný impuls v podobě zpřístupnění modulu CGC (*Common Global Contexts*), v současné době dostupného jen interně zaměstnancům IDS Mannheim. Ten je primárně zaměřen nikoli na extrakci rozdílů v kontextuálním užití dvou slov jako CNS, nýbrž jejich podobností. Mezi výsledky analýz získanými na základě CNS a CGC je tudíž vztah komplementarity, nikoli stoprocentní ekvivalence. (e) CCDB umožňuje zpracování dat i z jiných jazyků než němčiny. „Dceřiné“ kookurenční databanky by mohly prokázat dobré služby na poli kontrastivní lingvistiky, resp. překladové lexikografie, mj. i v oblasti popisu stylové charakteristiky lexikálních jednotek výchozího jazyka a jejich ekvivalentů v jazyce cílovém.

Literatura a korpusové nástroje³⁶

(a) Slovníky

- DUW (2001): *Duden – Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim, 4. Aufl. [CD-ROM]
DWDS: *Das digitale Wörterbuch der deutschen Sprache des 20. Jh.*, digitalizovaná verze slovníku Klappenbach, R. – Steinitz, W. (Hrsg.) (1961–1977): *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*. Akademie-Verlag. Dostupné na <http://www.dwds.de/>
ENČS (1916–1935): Sterzinger, J. V.: *Encyklopedický německo-český slovník*, 4 sv., Praha: J. Otto. Dostupné na <http://german.ff.cuni.cz/?q=node/184>
SNČ (2006): Siebenschlein, H. et al.: *Německo-český slovník*, 2 svazky, 2. vyd., Voznice: Leda.

³³ To však samozřejmě neznamená, že by se moderní překladové slovníky vždy mohly plně spolehnout pouze na materiál z korpusových zdrojů. *Německo-česká lexikální databáze* si klade za cíl být pomůckou např. i při četbě starší německé literatury (19. stol.). Z této perspektivy je zohlednění doplňkových zdrojů (např. Sterzingerova ENČS) nutností.

³⁴ Srov. např. *Gekreisch(e)* a *Geläut(e)*, v případě nichž se při dotazu „Gekreisch“, resp. „Geläut“ ve výsledcích kookurenční analýzy objevují i *Gekreische*, resp. *Geläute*.

³⁵ Změny ve smyslu bodů (a) a (b) lze do budoucna očekávat (e-mailová komunikace s C. Belicou (IDS Mannheim) z února 2012).

³⁶ Všechny elektronické zdroje byly zkontrolovány k 15. 5. 2013.

WDW (1997): Wahrig, G. et al.: *Deutsches Wörterbuch*, R. Wahrig-Burfeind (Hrsg.), Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag.

(b) Odborné publikace

- Belica, C. (2011): Semantische Nähe als Ähnlichkeit von Kookkurrenzprofilen. In: A. Abel – R. Zanin (Hrsg.): *Korpora in Lehre und Forschung*. Bozen-Bolzano University Press. Freie Universität Bozen-Bolzano, s. 155–178.
- Boulton, A. (2006): Bringing corpora to the masses: Free and easy tools for interdisciplinary language studies. In: N. Kübler (Hrsg.): *Selected papers from Teaching and Language Corpora 2006*. Frankfurt: Peter Lang, S. 69–96. Dostupné na http://hal.inria.fr/docs/00/64/61/74/PDF/boulton_2007_TALC_interdisciplinary.pdf
- Čermák, F. (2011): Korpusy včera, dnes a zítra. In: F. Čermák (vyd.): *Korpusová lingvistika Praha 2011 – Výzkum a výstavba korpusů* (sv. 2). Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 10–30.
- Donalies, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen. Ein Überblick* (Studien zur deutschen Sprache, Bd. 27, IDS Mannheim). Tübingen: Gunter Narr.
- Eichinger, L. M. (2000): *Deutsche Wortbildung: Eine Einführung* (Narr Studienbücher). Tübingen: Gunter Narr.
- Erben, J. (2000): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. 4. Aufl. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Fleischer, W. – Barz, I. (2012): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 4. Aufl., Berlin/Boston: de Gruyter.
- Hausmann, F. J. (1989): Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht. In: F. J. Hausmann – O. Reichmann – H. E. Wiegand – L. Zgusta (Hrsg.): *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires*. 1. svazek. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 649–656.
- Keibel, H. – Belica, C. (2007): CCDB: A Corpus-Linguistic Research and Development Workbench. In: *Proceedings of the 4th Corpus Linguistics conference*. Birmingham. Dostupné na <http://corpora.ids-mannheim.de/cl2007-134.pdf>
- Kohonen, T. (1990): The Self-Organizing Map. In: *New Concepts in Computer Science: Proc. Symp. in Honour of Jean-Claude Simon*. AFCET: Paris, s. 181–190.
- Harden, T. (2003): Die Tanzerei und das Gesinge. Einige Verdachtsmomente zur Ableitung pejorativer Nomina im Deutschen. *Linguistik online* 13, 1/03. Dostupné na http://www.linguistik-online.de/13_01/harden.html
- Henzen, W. (1965): *Deutsche Wortbildung*. 3. Aufl., Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Kurth, R. (1953): Zum Gebrauch der sogenannten Ge-Abstrakta. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*. Bd. 75, Heft 1/2, s. 314–320.
- Mahlberg, M. (2004): The Evidence: Corpus Design and the Words in a Dictionary. *Lexicographica* 20. s. 114–129.
- Marková, V. (2012): *Synonyme unter dem Mikroskop. Eine korpuslinguistische Fallstudie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Motsch, W. (2004): *Deutsche Wortbildung in Grundzügen* (Schriften des Instituts für deutsche Sprache). 2. Aufl. Berlin: Walter de Gruyter.
- Olsen, S. (1991): Ge-Präfigierungen im heutigen Deutsch. Ausnahmen von der „Righthand Head Rule?“ In: K. Grubmüller – M. Reis – B. Wachinger (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Bd. 113, Heft 3. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 333–366.
- Perkuhn, R. – Keibel, H. – Kupietz, M. (2012): *Korpuslinguistik*. Paderborn: W. Fink

- Schmidt, M. (2011): Zur korpusgestützten Ermittlung naher Synonyme. In: A. Lejsková – J. Valdřová, Jana (Hrsg.): *Die Grammatik, Semantik und Pragmatik des Wortes. Ihre Erforschung und Vermittlung* (Budweiser Arbeiten zur Germanistik in Unterricht und Forschung, Bd. 1). Augsburg: Wißner-Verlag, s. 140–149.
- Šemelík, M. – Vachková, M. (2011): Zirkumfixbildungen auf Ge-(e) aus kontrastiver (deutsch-tschechischer) und korpuslinguistischer Sicht. In: A. Lejsková – J. Valdřová (Hrsg.): *Die Grammatik, Semantik und Pragmatik des Wortes. Ihre Erforschung und Vermittlung* (Budweiser Arbeiten zur Germanistik in Unterricht und Forschung, Bd. 1). Augsburg: Wißner-Verlag, s. 124–139.
- Vachková, M. – Belica, C. (2009): Self-Organizing Lexical Feature Maps: Semiotic Interpretation and Possible Application in Lexicography. *IJGLSA* 13, 2, s. 223–260. Draft dostupný na <http://corpora.ids-mannheim.de/IJGLSA.pdf>
- Vachková, M. (2007): Adjektive auf -bar in kontrastiver und korpuslinguistischer Sicht. Eine metalexikographische Betrachtung. *Linguistica Pragensia*, roč. XVII, č. 2, s. 57–74. Dostupné na <http://dlib.lib.cas.cz/3139/>
- Vachková, M. (2009): Korpusbasierte Betrachtungen im lexikalisch-syntaktischen Bereich. In: H. Peloušková – T. Káňa (Hrsg.): *Deutsch und Tschechisch im Vergleich. Korpusbasierte linguistische Studien*. Brno: Masarykova univerzita, s. 7–27.
- Vachková, M. (2011a): *Das große akademische Wörterbuch Deutsch-Tschechisch: Ein erster Werkstattbericht*, Frankfurt am Main et al.: Peter Lang.
- Vachková, M. (2011b): Zur Erforschung und Erfassung der diskursgebundenen semantischen Kontraste auf der Grundlage des SOM-Modells. *AUC Philologica* 2, *Germanistica Pragensia* XX. Praha. Karolinum. s. 193–208.
- Wellman, H. (1975): *Deutsche Wortbildung. Zweiter Hauptteil: Das Substantiv* (Sprache der Gegenwart, Schriften des Instituts für deutsche Sprache, Bd. 32). Düsseldorf: Schwann.

(c) Korpusy

- Belica, Cyril: *Kookkurrenzdatenbank CCDB. Eine korpuslinguistische Denk- und Experimentierplattform für die Erforschung und theoretische Begründung von systemisch-strukturellen Eigenschaften von Kohäsionsrelationen zwischen den Konstituenten des Sprachgebrauchs*. © 2001 ff., Institut für Deutsche Sprache, Mannheim. Dostupné z: <http://corpora.ids-mannheim.de/ccdb/>

Stylistická charakteristika lexikálních jednotek v českých výkladových slovnících³⁷

Zdeňka Opavská, Pavla Kochová

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

opavska@ujc.cas.cz, kochova@ujc.cas.cz

1. Úvodem

V oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR vzniká od počátku roku 2012 nový všeobecný výkladový slovník současné češtiny (s pracovním názvem *Akademický slovník současné češtiny*). Jde o slovník středního rozsahu s předpokládaným počtem 120–150 tisíc lexikálních jednotek.³⁸ Jeho úkolem je zachytit slovní zásobu současné češtiny,³⁹ a to všeobecně rozšířenou, užívanou ve veřejné oficiální a polooficiální komunikaci i v komunikaci běžné (tj. neveřejné, neoficiální). V omezeném rozsahu jsou ve slovníku podávány jednotky užívané v profesní a zájmové komunikaci, pokud jsou již užívány také mimo své prostředí. Z výrazů nářeční povahy se zachycují jen ty výrazy, které mají širší územní platnost, užívají se především v mluvené komunikaci, příp. i v literatuře.

Připravovaný slovník se svým rozsahem i způsobem zpracování řadí k akademickým slovníkům, tj. slovníkům s propracovaným, typizovaným a strukturovaným výkladem významu slov, s přiměřeně bohatou exemplifikací dokumentující typická užití slova, s dostatečně propracovaným popisem základních sémantických vztahů, zejména synonymie a antonymie, s odpovídajícím popisem gramatických vlastností slova.

Součástí všestranného popisu lexikálních jednotek (dále jen LJ) v připravovaném slovníku je i podání jejich stylové/stylistické charakteristiky,⁴⁰ tj. popis příznakovosti LJ z hlediska stylového, časového, prostorového, frekvenčního a pragmatického (tj. postojově-hodnotícího).⁴¹ Před autory slovníku stojí nelehký úkol, neboť bez podání stylistické charakteristiky LJ by lexikografický popis nebyl úplný, zároveň však příznakovost LJ a její popis náleží

---

³⁷ Příspěvek vznikl s podporou RVO: 68378092.

³⁸ Vymezování typu slovníku podle rozsahu kolísá; vycházíme z tradičního usouvztažnění *Slovníku spisovného jazyka českého*, jehož rozsahu má vznikající slovník nejbližší, s charakteristikou „slovník středního typu“, srov. např. Hladká (2007, s. 191).

³⁹ V souladu s vymezením současné češtiny, které se uvádí v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002, s. 89), ji vymezujeme milníkem konce 2. světové války, tj. r. 1945.

⁴⁰ V literatuře se kolísá mezi adjektivy *stylový* a *stylistický* (*charakteristika, příznak* apod.). Pro úspornost a v souladu s 2. a 3. vyd. SSČ volíme v našem příspěvku označení *stylistický*.

⁴¹ Připomeňme, že se stylistické údaje ve slovníku neomezuje pouze na lexémy a na významy lexémů, ale uvádějí se i u údajů jiných (např. morfologických).

k stále otevřeným problémům lexikologie, lexikografie i stylistiky. Z hlediska lexikografického jde zejména o následující problémové okruhy. **1) Stanovení základních typů příznakovosti**, které bude slovník zachycovat. Tento úkol úzce souvisí s koncepcí slovníku, včetně rozhodnutí, zda slovník bude svým charakterem preskriptivní, nebo popisný. V mezinárodní lexikografické encyklopedii *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires* (Hausmann 1989, s. 651) se uvádí 11 základních typů,⁴² Filipec (1995a, s. 40–42) pracuje se sedmi, resp. devíti osami příznakovosti,⁴³ sedm os se rovněž explicitně zmiňuje v zásadách zpracování ve 2. a 3. vyd. SSČ;⁴⁴ v SSJČ a v 1. vyd. SSČ se v zásadě vyčleňují čtyři základní typy příznakovosti (viz níže). V lexikografické teorii a praxi není jednota ani v míře detailnosti popisu stylistické příznakovosti LJ (srov. bohatý repertoár stylistických kvalifikátorů užívaný v české, slovenské a polské lexikografii s velmi úspornou soustavou kvalifikátorů užívanou v anglických výkladových slovnících). **2) Stanovení a delimitace jednotlivých dílčích stylistických příznaků**, a tedy i používaných kvalifikátorů (viz např. v české lexikografii známé obtíže s vymezením a užíváním kvalifikátorů *kniž.*, *hovor.*, *ob.*, ústup od užití kvalifikátoru *lid.* v SSJČ či užití nových kvalifikátorů *kol* a *neutr* v SČFI) a **zvolení vhodné lexikografické techniky** pro zachycení stylistické charakteristiky v slovníkovém hesle (kvalifikátory, případně grafické značky vs. slovní popis).⁴⁵ **3) Zásadním problémem při popisu příznakovosti LJ**, který si lexikografové velmi dobře uvědomují, je na jedné straně **stylistická charakteristika podávaná jako slovníkový údaj** (nejčastěji formou kvalifikátoru) a na druhé straně **proměnlivost stylistické příznakovosti LJ** vyplývající z dynamiky slovní zásoby a komunikačních či stylových norem (viz např. posuny v hodnocení LJ na ose spisovnost – nespisovnost, hovorovost – neutrálnost – knižnost, dále jde o zastarávání LJ, o změnu v expresivitě, o ztrátu příznakovosti dané LJ a její přechod k LJ nepříznakovým, neutrálním).⁴⁶ Tento nesoulad pak vede k rychlému zastarávání stylistických údajů ve slovníku, resp. nahlíženo z jiného úhlu, slovník nejrychleji zastarává prostřednictvím svých kvalifikátorů,

---

⁴² Tyto příznaky jsou vymezovány na základě kritérií časovost, teritorialita, autochtonnost (opozice domácí – cizí), typ média (opozice psanost – mluvenost), sociokulturní skupina (stratifikace), formálnost (opozice formální – neformální), druh textu (*bibl.*, *poet.*, *lit.*, *publ.*, *admin.*), odbornost (odborné vyjadřování, termíny), frekvence, postojovost a normativnost.

⁴³ Jde o systémy vymezované vzhledem k času, prostoru, k opozici domácí – cizí, k společensko-kulturnímu vrstvení jazyka, k normativnosti, k opozici psanost – mluvenost, k druhům textů (*odb.*, *admin.*, *publ.*, *uměl.*), k frekvenci a k postojovosti (postojové hodnotící příznaky, resp. příznaky pragmatické).

⁴⁴ V SSČ (2. a 3. vyd.) se explicitně hovoří o sedmi osách vymezovaných z hlediska časového, prostorového, sociálního, z hlediska opozice psanost – mluvenost, opozice nociónálnost – pragmatičnost (postojovost), dále z hlediska funkčního (termíny, *publ.*, *básn.*, *hovor.*) a normativního. Frekvenční hledisko není vyčleněno samostatně, ale připomíná se u hlediska časového.

⁴⁵ Srov. též příspěvek M. Liškové v tomto čísle *Jazykovědných aktualit*.

⁴⁶ Dynamice stylistických příznaků se věnovali např. Filipec (1988) a Jelínek (1979, 1995).

jak připomněl na jedné lexikologicko-lexikografické konferenci Vl. Mejstřík (viz Bosák 2000, s. 82). Srov. v této souvislosti rovněž doporučení J. Bosáka (2008, s. 123): „z pragmaticko-praktických příčin by v slovníku malo byt' čo najmenej kvalifikátorov: slovník stráca aktuálnosť predovšetkým „vd'aka“ kvalifikátorom, keď každá lexikálna jednotka má svoju – v podstate dobovú – značku.“ 4) Do stylistického hodnocení LJ ve slovníku se navíc promítá **jazyková kompetence** a někdy i **subjektivní přístup autorů slovníku** (Bosák 2000, s. 75; Hausmann 1989, s. 650). To vše činí ze stanovení zásad pro podání stylistické charakteristiky LJ v novém slovníku současné češtiny náročný úkol. Jedním z prvních kroků k jeho vyřešení byla analýza metod a technik používaných v dosavadních českých výkladových slovnících. A tomuto úkolu je věnován náš příspěvek.

2. K zachycení příznakovosti LJ

Česká výkladová lexikografie využila při popisu stylistické příznakovosti dva způsoby podání popisu: 1) prostřednictvím kvalifikátorů (PSJČ, SSJČ, SSČ aj.), 2) prostřednictvím kombinace vybraných kvalifikátorů a slovní popisu (SN1, SN2).

2.1 Popis příznakovosti prostřednictvím stylistických kvalifikátorů

Starším a v české slovníkové praxi dlouhodobě používaným způsobem pro podání stylistické charakteristiky je využití bohatého a podrobného systému stylistických kvalifikátorů.⁴⁷ Analyzované slovníky PSJČ, SSJČ a SSČ se shodují v tom, že pro popis stylistické příznakovosti využívají čtyřstupňový systém:⁴⁸ I) spisovnost – nespisovnost s dalším velmi podrobným vnitřním členěním⁴⁹ (včetně teritoriální příznakovosti; ta je v 2. vyd. SSČ v rámci sedmi-osé soustavy vyčleňována zvlášť), II) frekvence,⁵⁰ III) dobová příznakovost,⁵¹ IV) expresivita v širokém slova smyslu.⁵² Od počátku je v systému stylistických charakteristik přítomen normativní aspekt (explicitně je vyjadřován kvalifikátory *nepis.*, *nevh.*, *nespr.* apod.).

---

⁴⁷ Počátky používání stylistických kvalifikátorů nalezneme v Jungmannově *Česko-německém slovníku*. I když je v jeho slovníku repertoár užívaných kvalifikátorů velmi skrovný, on sám původně uvažoval o využití bohatého souboru různých značek.

⁴⁸ Výjimkou je 2. a 3. vyd. SSČ, v nichž se explicitně vymezuje sedm os (viz výše).

⁴⁹ Kvalifikátory: *hovor.*, *kniž.*, *odb.* (a dílčí oborové kvalifikátory), *básn./bás.*, *publ.*; *ob.*, *lid.*; *obl.* (*obl. čes.*, *obl. mor.*), *dial./nár.*; *arg.*, *slang./slang*; *dět.*; *nepis.*; *nespr.* (též značka „!“), *nevh.*

⁵⁰ Kvalifikátory: *řidč.*, *zř.* (též značka „*“), *čast.*

⁵¹ Kvalifikátory: *hist.*, *dř.*, *zast.* (též značka „†“), *poněk. zast.*

⁵² Kvalifikátory: *expr.*, *melior.*, *fam.*, *dom.*, *hypok.*, *mazl.*, *lichot.*, *euf./eufem.*, *žert.*, *hanl.*, *pejor.*, *zhrub.*, *vulg.*, *iron.*

Pro zkoumanou trojici výkladových slovníků je příznačné, že následující slovník vždy vycházel z koncepce a zkušeností slovníku předcházejícího. Předcházející koncepci však nepřejal plně, ale upravil ji jak co do repertoáru stylistických kvalifikátorů, tak co do pojetí některých kvalifikátorů.⁵³ Shody a rozdíly v užití a vymezení jednotlivých kvalifikátorů v PSJČ, SSJČ a SSČ postihuje podrobná tabulka (v plné podobě bude uveřejněna na stránkách provozovaných odd. současné lexikologie a lexikografie, viz www.lexiko.ujc.cas.cz). Zde stručně okomentujeme a z tabulky vybereme kvalifikátory *hovor.*, *ob.* a *lid.*, v jejichž pojetí docházelo k největším změnám (a to někdy i v rámci jednoho lexikografického díla)⁵⁴ a které tak činí největší problémy při interpretaci stylistické platnosti dané LJ i při případném přejetí některých ze zmíněných kvalifikátorů do nového připravovaného výkladového slovníku.

V **PSJČ** byl poprvé využit velmi detailní soubor stylistických charakteristik; vzhledem ke změnám v koncepci slovníku (posun od slovníku normativního ke slovníku popisnému) i vzhledem k dlouhé době vydávání slovníku však nebylo možné, aby byla zachována jednotnost popisu (srov. např. posun v pojetí kvalifikátorů *ob.* na začátku a v průběhu tvorby; užívání značky „!“ pro označení nesprávných výrazů jen na počátku tvorby slovníku). Při přípravě koncepce **SSJČ** byl vypracován bohatý komplexní inventář stylistických kvalifikátorů, který vycházel ze zkušeností PSJČ; některé z kvalifikátorů však byly oproti PSJČ vymezeny jinak (např. *ob.*, *lid.*). V průběhu tvorby a vydávání SSJČ docházelo ke změnám v pojetí či repertoáru (viz např. posuny v pojetí kvalifikátorů *kniž.*, *ob.*, užívání nového kvalifikátoru *publ.*). Při přípravě **SSČ** vyšli jeho autoři z koncepce stylistických kvalifikátorů pro SSJČ, některé z kvalifikátorů však vymezují přesněji (*ob.*, *hovor.*), některé vzhledem ke koncepci a rozsahu díla nepoužívají.

---

⁵³ Cenným informačním zdrojem o změnách v pojetí některých kvalifikátorů ve slovnících je vedle zásad zpracování slovníku publikovaných v jednotlivých slovnících a vedle dílčích zmínek zejména v lexikologicky orientovaných pracích (např. Filipec 1995b) také nepublikovaný materiál J. Machače *Normativní a stylistická charakteristika*.

⁵⁴ K tomu srov. Filipec (1995b, s. 197): „Uvádění prostředků obecné češtiny prodělalo ve třech našich slovnících zajímavý vývoj. (...) Např. LJ označené v SSJČ jako obecné byly v časově v předcházejícím PS označovány jako lidové, vulgární, nářeční, slangové a familiární. V SSJČ byly jednotky s příznakem *ob.* chápány rozkolísaně jako prostředky krajově neomezené, ne nespisovné a neplně spisovné v běžných mluvených projevech. Při výběru spisovných synonym v SSČ bylo třeba u jednotek charakterizovaných v SSJČ jako *ob.* rozlišovat slova obecná nespisovná a spisovná a ta byla pak většinou chápána jako hovorová, někdy současně i expresivní, např. *balon*, *cavyky*, *cucat*, *fáč*, *fešák*, *flinta*, *gumák*, *haraburdí* aj.“ – Srov. též příspěvek K. Mrázkové v tomto čísle *Jazykovědných aktualit*.

kval.	PSJČ	SSJČ	SSČ
hovor.	jazyk vzdělaných vrstev v běžném styku – <i>klepárna, lajdák, nahotina, nonchalantní / nonšalantní</i>	výrazy užívané v běžně mluvené řeči uživatelů spisovného jazyka, „v níž se užívá zčásti též slov obecné češtiny“ – <i>motorka, lapálie, chytat (Prahu)</i>	výrazy, které jsou charakteristické pro mluvené spisovné projevy prostě sdělovacího stylu a pocitují se v nich jako bezpříznakové, neutrální; v písemných projevech se jich užívá jako příznakových se slohovým záměrem; hranice mezi hovor. a ob. je velmi plynulá – <i>muzika, škatule, motorka, motorák, asfaltka, bramboračka, sundat, šmiknout, prima (příd.); lítat, propíct, študent, taky, tadyhle</i>
ob.	1) slova z jazyka lidu venkovského i městského – <i>bambule, baterka (= kapesní svítilna), cikorka, flámovati, fotka, halušky, hospoda</i> 2) po r. 1945: mluvená obecná čeština celonárodního charakteru	výrazy krajově neomezené a obecně užívané v projevech běžně mluvených; jde o výrazy neplně spisovné a nelze je pokládat za výrazy prostě nespisovné – <i>chleba, kluk, montérky, beztak, dechovka, hokynařit</i>	výrazy z tzv. obecné češtiny nebo výrazy, které byly ze spisovného jazyka vytlačeny – <i>facka, švindl, pakovat, fajn, jo</i> – <i>almara, apatyka, gyps</i>
lid.	slova z řeči obecného lidu rozšířená po větších jazykových územích, hlavně ve vrstvách lidu venkovského – <i>almara, arest, bál, baldrián (= kozlík lékařský), běhavka (= průjem), bramboračka</i>	výrazy označující věci a jevy ze života venkovského rolnického obyvatelstva, zvláště z dob feudálních, dále jednotlivé předměty živé i neživé přírody ⁵⁵ – <i>*božídár, *božídárek (= chléb n. jiné potraviny)</i>	–

Tab. 1: Kvalifikátory *hovor.*, *ob.* a *lid.* v PSJČ, SSJČ a SSČ.

2.2 Popis příznakosti prostřednictvím komentovaného popisu

⁵⁵ *Lid.* se v SSJČ ve smyslu uvedených zásad užívá spíše výjimečně; především se touto zkratkou označují víceslovné „lidové“ názvy rostlin a živočichů.

Od stylistického hodnocení LJ prostřednictvím kvalifikátorů se v české lexi-lexikografické praxi odchýlily slovníky popisující dobově nejnovější vrstvu slovní zásoby, tj. slovníky SN1, SN2.⁵⁶ Odlišnost přístupu ke stylistickému hodnocení v těchto slovnících je možno nahlížet ze dvou aspektů.

Jednak se k němu přistupuje odlišně z hlediska teoretického. Podává se charakteristika z komunikačního hlediska – jako průnik **typů komunikace** (ty se vymezují podle sociálních rolí uživatelů jazyka: komunikace celospolečenská, běžná, skupinová, rodinná ad.) a **komunikačních oblastí** (ty se vymezují podle druhu činnosti, např. oblast sportu, politiky, obchodu, reklamy, publicistiky), popř. typů textů (např. inzeráty, katalogy, umělecká kritika) (srov. SN1, s. 15–16; Martincová 2001, s. 66–67; Bosák 2001, s. 104–105).

Jednak se ke stylistickému hodnocení, ve srovnání s praxí všeobecných výkladových slovníků, přistupuje odlišně z hlediska formy, tj. před zkratkovými kvalifikátory jsou upřednostněny větné nebo polovětné komentáře formou poznámek na konci heslové statě, např. *maxisingl* „V profesním vyjadřování v hudební a obchodní oblasti.“; *proobčanský* „Ve vyjadřování politiků.“.

Vedle komentovaného popisu se v SN1, SN2 užívají „klasické“ kvalifikátory a) u výrazů s terminologickou platností (např. *přímé bankovníctví* bank., *ricochet* sport.), b) pro stylistické hodnocení z hlediska emocionálního (např. *taképolitik*, *takypolitik* expr. hanl.), c) u slangových výrazů (často v kombinaci s poznámkovým komentářem: *piece* slang. a poznámka na konci heslové statě: „Původně v mluvě mládeže vytvářející graffiti.“).

3. Závěrem

Pro stylistické hodnocení LJ v nově vznikajícím slovníku je nutno vytvořit vlastní soustavu stylistických kvalifikátorů. Soustavy užívané v dosavadních výkladových slovnících češtiny poskytují jistě dobrý popis stylistické charakteristiky LJ a dobré východisko pro následování, ale jejich součástí jsou problematické okruhy (připomínané vícekrát v odborné literatuře), jejichž řešení není snadné; k základním patří: „obecná čeština“ a její vymezení, „hovorovost“ a zejména vymezení jejího vztahu ke spisovnosti/nespisovnosti, „knižnost“ a její vymezení. Ani otázka, jak se vyrovnat s mnohokrát proklamovanou tezí, že slovníky zastarávají zejména kvůli přemíře stylistických kvalifikátorů, a zároveň dostát úkolu podat co nejuplnějši, nezkraslený popis LJ, nemá jednoduchou odpověď. V době velkých textových korpusů, z nichž se při popisu LJ jednotek ve slovnících vychází, je třeba hledat cesty, jak údaje o stylistické hodnotě LJ co nejvíce objektivizovat, přestože subjektivnost této kategorie v rámci všestranného popisu LJ je dána už její povahou.

---

⁵⁶ V těchto slovnících se „při uvádění tzv. stylistických charakteristik, tj. útvarové, vrstevní, stylové příslušnosti a funkčně komunikační platnosti dává přednost komentovanému popisu před užíváním strohých slohových kvalifikátorů“ (SN1, s. 12).

Literatura

- Bosák, J. (2000): Funkčné kvalifikátory v nových výkladových slovníkoch. In: O. Martincová – J. Světlá (eds.), *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících*. Sborník příspěvků z konference, Praha, 31. 10 – 1. 11. 2000. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 75–83.
- Bosák, J. (2001): Profesionalizmy: produktívne v komunikácii, nerešpektované v lexikografii. In: S. Ondrejovič – M. Považaj (eds.), *Lexicographica '99*. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Bratislava: Veda, s. 103–107.
- Bosák, J. (2008): Odras dynamiky jazyka v sústave funkčných kvalifikátorov. In: A. Jarošová – A. Rangelova – J. Světlá (eds.), *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 123–131.
- Encyklopedický slovník češtiny* (2002). P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Filipec, J. (1988): Charakter a dynamika stylových vrstevních příznaků. In: J. Nekvapil – O. Šoltys (eds.), *Linguistica XVII/2. Funkční lingvistika a dialektika*. Praha: ÚJČ ČSAV, s. 396–407.
- Filipec, J. (1995a): Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. Jinočany: Nakladatelství H & H, s. 14–49.
- Filipec, J. (1995b): Lexikální norma. In: *Slovo a slovesnost*, 56, s. 190–203.
- Hausmann, F. J. (1989): Die Markierung im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: eine Übersicht. In: F. J. Hausmann – O. Reichmann – H. E. Wiegand – L. Zgusta (eds.), *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 650–657.
- Hladká, Z. (2007): Lexikografie. In: J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík (eds.), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 164–198.
- Jelínek, M. (1979): Posuny v stylistické charakteristice jazykových prostředků a jejich kodifikace. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 109–121.
- Jelínek, M. (1995): Slovník spisovného jazyka a styl. In: *Přednášky a besedy z XXIII. běhu Letní školy slovanských studií*. Brno: Masarykova univerzita, s. 20–32.
- Jungmann, J. (1835 (1834) – 1839): *Slovník česko-německý*. I – V. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna.
- Machač, J. (nedatováno): *Normativní a stylistická charakteristika* (interní materiál, 18 s.).
- Martincová, O. (2001): Slovník Nová slova v češtině jako slovník speciální. In: S. Ondrejovič – M. Považaj (eds.), *Lexicographica '99*. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Bratislava: Veda, s. 62–68.
- Martincová, O. a kol. (1998): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia. (SN1)
- Martincová, O. a kol. (2004): *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia. (SN2)
- Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství. (PSJČ)
- Slovník české frazeologie a idiomatiky* (1983, 1988, 1994). Praha: Academia. 2., přeprac. a dopl. vydání (2009). Voznice: Leda. (SČFI)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978, 2. vyd. 1994, 3. vyd. 2003). Praha: Academia. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971, 2., nezměněné vyd. 1989). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd / Academia. (SSJČ)

Obecná čeština v SSJČ a v lingvistické bohemistice obecně⁵⁷

Kamila Mrázková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

mrazkova@ujc.cas.cz

Skutečnost, že souslovím *obecná čeština* se v české lingvistice v různých dobách a u různých autorů myslely různé věci, a že tedy např. ve *Slovníku spisovného jazyka českého* a v diskusi o obecné češtině vedené od počátku 60. let nejde o totéž, je, myslím, dostatečně známa, přesto se domnívám, že stojí za to tuto různost zrekapitulovat. Zaprvé proto, že existující rozdíly a možná ještě více (zdánlivé) shody mohou dále působit nedorozumění, a zadruhé proto, že jakýkoliv příští výkladový slovník češtiny zahrnující v nějaké míře nespisovnou slovní zásobu se s růzností pojetí „obecné češtiny“ musí nějak vypořádat.⁵⁸

Sousloví *obecná čeština* či adjektivu *obecněčeský* lze přikládat různé významy podle chápání přívlastku *obecný* a podle toho, zda *český* vztáhneme k území Čech, nebo k českému jazyku. Předchůdce SSJČ, *Příruční slovník jazyka českého*, resp. sešity vydané do roku 1945, svědčí o jednom z významů, který byl přívlastku *obecný* přikládán předtím, než začalo být sousloví *obecná čeština* terminologizováno způsobem, který vedl k dnešnímu stavu: zkratka *ob.* v něm neznamena „obecněčeský“, ale jen „obecný“ a označují se tak slova „z jazyka lidu venkovského i městského“. Autoři slovníku předpokládali, že existuje lidový jazyk užívaný na venkově, hovorový jazyk užívaný vzdělanými vrstvami v běžném styku a obecný jazyk užívaný lidem venkovským i městským. (V sešitech PSJČ vydávaných po roce 1945 je zkratkou *ob.* označována „mluvená obecná čeština celonárodního charakteru“.)⁵⁹ B. Havránek od 30. let užívá spojení *obecná čeština* synonymicky se spojením *obecný jazyk* ve smyslu „interdialekt“: „tyto znaky [místního nářečí] neustupují přitom vždy snad formám spisovného jazyka, nýbrž často jen formám jiného lidového jazyka, t. zv. obecného jazyka, totiž lidového jazyka – ve vztahu k jazyku spisovnému –, ale bez úzkého místního vymezení“ (1934, s. 87). Již zde, v *Československé vlastivědě 3*, se objevuje určitá nejasnost, dvojí možný výklad. Havránek totiž dále pokračuje: „Tímto obecným jazykem českým je v podstatě středočeské nářečí (v hlavních rysech), které však překročilo určité území a šíří se i za hranice země české“ (ibid). O několik řádek níže však mluví o možnosti vývoje obecného jazyka na Moravě a ve Slezsku, kde však „jde jen o tendenci, která ještě nenabyla nikde tak určité formy ustáleného jazyka jako u obecné češtiny“

⁵⁷ Vznik příspěvku byl podpořen grantem GA ČR P 406 – 1829.

⁵⁸ Varováním je stav, kdy vycházejí slovníky užívající kvalifikátor *obecněčeský*, aniž by obecnou češtinu jakkoli definovaly, např. *Slovník českých synonym a antonym* (2010) nakladatelství Lingea.

⁵⁹ Podle doslovu k PSJČ, díl VIII, s. 1120.

(ibid), a pokračuje: „Bude snad možno mluvit o moravském (brněnském) variantu obecné češtiny, jako hovorová forma spisovného jazyka má jasně vedle pražského zabarvení i zabarvení moravské (brněnské)“ (ibid). Obecná čeština (dále OČ) tak může být chápána jako souhrnné pojmenování českých interdialektů či českého interdialektu, který má více – minimálně dvě – oblastní varianty, nebo úžeji jako interdialekt Čech, tj. útvar geograficky omezený.

M. Krčmová v *Encyklopedickém slovníku češtiny* v hesle „obecná čeština“ (2002, s. 81–82) rozlišuje tři různá pojetí či obsahy daného sousloví. V prvním pojetí označuje OČ interdialekt vzniklý vývojem nářečí Čech, jde o termín na stejné úrovni jako obecná hanáctina či laština. V druhém pojetí je OČ „spontánně mluveným jazykem soukromé a poloveřejné komunikace, regionálně i sociálně málo příznakovým, který se z pozice jedné z nestandardních forem češtiny dostává do pozice jejího substandardu, nižšího standardu“, jako třetí typ uvádí Krčmová stylizaci OČ v beletrii. Pro téma tohoto článku jsou důležité jen první dvě pojetí a především vztah mezi nimi. Definice OČ jako interdialektu Čech se jeví jako jednoznačná, a tedy neproblematická, ale např. P. Sgall odmítá označení současné OČ jako interdialektu, protože „to působí, jako bychom OČ přece jen považovali za nářeční útvar“ (2006, s. 27). J. Hronek v monografii *Obecná čeština* (1972) argumentuje tím, že OČ „není však už dnes interdialektem v Havránkově smyslu tohoto termínu, protože na převážné většině jejího území neexistují už místní nářečí jako zvláštní útvary“ (s. 111). Tyto výhrady jsou ovšem vedeny z pozic pojetí, které Krčmová uvádí jako druhé, tj. s OČ jako spontánně mluveným, regionálně a sociálně málo příznakovým jazykem soukromé a poloveřejné komunikace. OČ v tomto smyslu je také předmětem zmíněné diskuse, zahájené v roce 1960 P. Sgallem. Předpokladem tohoto pojetí, vzniku takto definované OČ, je šíření původního interdialektu Čech, a to jak teritoriální, tj. na Moravu a Slezsko, tak vertikální, ve stylové stratifikaci národního jazyka, tj. postupné vzájemné sblížení obecné a spisovné češtiny, přesněji řečeno její mluvené formy. Problémem tohoto pojetí je, že předpokládané šíření příliš nespécifikuje: kam až se šíří/dosud se rozšířily které jazykové prostředky z kterých rovin jazyka. Výsledek vývoje je tu vlastně předjímán. Z. Rusínová tendenci obsaženou v daném pojetí charakterizuje tak, že „část lingvistické obce žádá víceméně to, aby se naplnil neterminologický obsah spojení obecná čeština, tedy, aby se to, co rozumíme pod termínem OČ (...) stalo češtinou obecně rozšířenou“ (s. 80).

K nejasnosti pojetí OČ jako celonárodního „druhého standardu“ či koiné přispívá dále skutečnost, že OČ bývá definována různě ve vztahu k jednotlivým jazykovým rovinám (Krčmová, 2000, s. 67, 2002, s. 82). V hláskosloví a tvarosloví je charakterizována jevy vlastními interdialektu Čech: úžením *é/í*, diftongizací *ý/ej*, protetickým *v*, koncovkou instrumentálu plurálu *-ama* ve všech rodech, neutralizací rodového rozdílu v plurálových koncovkách tvrdých adjektiv atd. V slovtvorbě se často mluví o univerbizaci, což je jev rozšířený a přijímaný na celém jazykovém území. Na rovině syntaktické se tématem stávají

vlastnosti mluveného jazyka obecně: J. Hronek v citované práci upozorňuje, že „chceme-li sledovat syntaktické zvláštnosti obecné češtiny, může se nám to podařit jen tehdy, budeme-li je srovnávat s konstrukcemi jazyka spisovného a budeme-li rozlišovat na jedné straně projevy mluveného jazyka vůbec (ať spisovného nebo nespisovného, tedy ne jako jevy charakteristické pro určitý útvar [...]), na druhé straně jevy specifické pro obecnou češtinu“ (c. d., s. 53), pro velkou část příslušné kapitoly je ovšem typická formulace „obecná čeština a mluvený jazyk vůbec“. Na rovině lexikální jsou uváděna slova nespisovná, popř. hovorová, která na rozdíl od rysů morfonologických skutečně mají celonárodní úzus. V *Náčrtu slovníku obecné češtiny* ve Sgallově a Hronkové *Češtině bez příkras* (1992) to platí namátkou pro výrazy: *ahoj, brácha, diplomka, fabrika, facka, fakan, frizúra, sanitka, špitál, šichta, bál, čumět, háklivej, kšeftovat, jézed'ák, vejška* (‘vysoká škola’) atd. Od svých protějšků v jiných českých (inter)dialektech se tato slova mohou lišit foneticky, např. kvantitou vokálů, měkkostí či tvrdostí hlásky *l* (*bal'*), existencí tvrdého *y* místo *i* (*fryzura*), znělou výslovností souhlásek (*fagan*) nebo morfonologicky, např. palatalizovaným *t* v infinitivu (*čumět*) či absencí diftongizací vzniklého *-ej* v kořeni (*vyška/výška*) nebo v koncovce (*haklivy*). Žádné z nich se ale stejně jako mnoho dalších slov uváděných v *Náčrtu* neliší od jiných interdialektů slovotvorným základem či způsobem tvoření. Slovník OČ je tu popisován diferenčně vzhledem k spisovné češtině, nikoliv vzhledem k ostatním interdialektům češtiny. Tento přístup se uplatňuje při popisu všech jazykových rovin, protože se však útvary národního jazyka na různých rovinách liší různě, je různý i výsledek: v případě lexikální vrstvy je výsledkem soubor prostředků, jejichž úzus není většinou vázán na úzus prostředků OČ z jiných jazykových rovin.

Slovní zásoba OČ v tomto pojetí (tj. jako koiné) se tak – spíše náhodou – víceméně shoduje s pojetím uplatňovaným v SSJČ. Pasáž vztahující se ke kvalifikátoru *obecněčeský* ve *Výkladu o uspořádání slovníku* (s. VII–XXI) stojí za to ocitovat v širším kontextu včetně přibližné reprodukce grafického uspořádání, protože způsob, jímž je tato pasáž začleněna do struktury textu, je podle mne sám o sobě pozoruhodný:

„§19 Při hodnocení slov z hlediska spisovnosti a nespisovnosti se rozlišují tyto skupiny: 1 „Ze spisovných slov a spojení se zvlášť označují:

a) hovorová (...)

(...)

e) odborná (...)

Mezi prostředky spisovného jazyka nepatří sice plně výrazy obecné češtiny (zkratka ob.), ale protože části jich se užívá celonárodně v češtině hovorové, nelze je pokládat prostě za nespisovné. Označují se tak tedy výrazy krajově neomezené a obecně užívané v projevech běžně mluvených, např. chleba, kluk, montérky, beztak, dechovka, hokynařit, kejvat aj.

2. Ze slov a spojení nespisovných jsou zvlášť označeny jako:

a) nářeční (...)

Grafické členění textu jako by odráželo postavení obecné češtiny v stratifikaci národního jazyka v jakémisi meziprostoru či mezipatře mezi češtinou spisovnou a nespisovnou.

V roce 1964, tj. čtyři roky po vydání 1. dílu SSJČ, uveřejnil jeden z jeho vedoucích redaktorů, J. Bělič, ve *Slově a slovesnosti* článek *Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná* (s. 11–26). Titul zjevně koresponduje s citovanou pasáží o OČ a obsah článku odráží problémy, které asi museli autoři při práci na slovníku řešit. V poznámce pod čarou se však autor od způsobu užívání kvalifikátoru *ob.* v SSJČ distancuje: „V SSJČ jsou ovšem výrazy společné [tj. ne plně spisovné výrazy užívané ve vrstvě hovorové – K. M.] i výrazy celonárodní vrstvy nespisovné, zčásti dokonce s oblastními výrazy regionální obecné češtiny (jako např. koukat aj.), dohromady označovány značkou *ob.* (obecné), kdežto zkratky *hovor.* se zúženě užívá pouze na označení výrazů specificky hovorových, které se vyskytují obvykle jen v běžně mluvené řeči uživatelů spisovného jazyka. Vhodnější by bylo charakterizovat zkratkou *hovor.* i vrstvu společnou, neboť označováním výrazů této vrstvy zkratkou *ob.* se v slovníku **spisovného** jazyka vlastně zastírá (více, než jak to odpovídá skutečnosti) hranice mezi spisovností a nespisovností.“ (s. 14, zdůraznil J. B.). Bělič sám označuje proto zkratkou *ob.* jen výrazy celonárodní vrstvy nespisovné.

Učinit si podrobnější obraz o tom, jak byl kvalifikátor *obecněčeský* v SSJČ skutečně užíván, a to včetně kvantitativních údajů, usnadňuje *Databáze heslářů, elektronická aplikace*, jež umožňuje práci s elektronickými verzemi PSJČ a SSJČ⁶⁰ (<http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/>). Porovnávala jsem hesla od počátečních písmen *b* a *t/t'*, jednoho z počátku a druhého z konce abecedy, s početně srovnatelným zastoupením lexémů. Pro srovnání jsem zjišťovala i zastoupení kvalifikátoru *ob.* v heslech od *b* a *t/t'* v PSJČ, přestože v něm má tato zkratka jiný význam (viz výše). Zatímco v PSJČ je podle *Databáze heslářů* mezi lexémy začínajícími hláskou *b* 6 ‰ v nějakém svém významu označeno kvalifikátorem *ob.* a z lexémů s počátečními hláskami *t/t'* je to 1,7 ‰, v SSJČ je v některém významu či formální variantě označeno jako obecněčeské 4,9 ‰, lexémů od písmene *b* a 4,8 ‰ od písmen *t/t'*.⁶¹ Nárůst užívání kvalifikátoru *ob.* mezi oběma slovníky zčásti vysvětluje pokles užívání kvalifikátoru *lidový* v SSJČ: velká část lexémů označených v SSJČ jako obecněčeské byly v PSJČ označovány jako li-

⁶⁰ Databáze počítá jako jednotky lexémy včetně většiny přihnízdovaných i některé např. pravopisné varianty, a to i ty, které v tištěné podobě nejsou uváděny samostatně. Z přihnízdovaných lexémů uvádí např. odvozená adjektiva, příslovce, substantiva odvozená od adjektiv, deminutiva a iterativa, neuvádí např. přechýlená substantiva. Číselné údaje, které uvádím, vycházejí z *Databáze heslářů* a respektují uvedený systém.

⁶¹ V případě SSJČ jsem do obecněčeských nezahrnula lexémy, u nichž se kvalifikátor vztahuje jen na frazeologickou část hesla nebo jen na jeden z uváděných příkladů, uvozený metatextem „v ustáleném spojení“, a to proto, že stylová/útvárová kvalifikace frazeologie představuje specifický problém. Naopak PSJČ frazeologii neodděluje, proto jsou v uvedených číslech zahrnuty jako obecněčeské i lexémy označené *ob.* jen ve frazeologickém užití.

dové, naopak v SSJČ zůstal tento kvalifikátor vyhrazen pro lidové názvy rostlin apod. (takto překvalifikovány byly např. *bál*, *babrati se*, *baťovák*, *bednařina*, *tadyhle*, *Talián*, *testament*); mnohé podle SSJČ obecněčeské lexémy jsou v PSJČ bez kvalifikátoru.

Konkrétnější představu o obecněčeském lexikonu v SSJČ získáme, sledujeme-li, s jakými dalšími kvalifikátory se příznak obecněčeský pojí. Výsledný obraz vcelku odpovídá charakteristice „celonárodní slovní zásoby ne plně spisovné a nespisovné“ podané ve výše citovaném Běličově článku. Téměř polovina (43 %) obecněčeských lexémů začínajících na *b* a *t/t'* je zároveň expresivní nebo hanlivá (*babrat se*, *binec*, *bryndat*, *tajtrlík*, *tancovačka*, *tlust'och*), menší část (11 %) je považována za zastaralou (*biřtle*, *božec*, *tapecír*, *tatík*, *testament*), objevuje se i spojení příznaků obecněčeský, expresivní a zastaralý (4 %; *Talián*, *tančírna*, *tyátr*) a ojediněle spojení obecněčeský a hovorový (8 lexémů).⁶² U 45 lexémů je jako obecněčeská označena fonetická, morfonologická, popř. slovotvorná varianta, existující vedle spisovné, uvedené jako základní tvar. Mezi lexémy hodnocenými jako obecněčeské jsou významně zastoupeny germanismy, zčásti i přejímky z jiných evropských jazyků, převažují však slova domácího původu, resp. nepociťovaná dnes jako cizí. OČ v tomto pojetí má málo společného s interdialektem Čech, představuje slovní zásobu teritoriálně neomezenou. Bohužel s jednou výjimkou či nedůsledností: formální varianty označované jako obecněčeské jsou regionálně obecněčeské (srov. výše Bělič, 1964), např. *tejden*, *blejskat se*, *tejrat*, *kejvat*, z tvaroslovných variant např. činné přičestí typu *trknul*, *blafnul*.

Domnívám se, že pro budoucí tvorbu výkladových slovníků češtiny zahrnujících v nějaké míře nespisovnou slovní zásobu plyne z řečeného dvojí možný závěr:

- 1) Buď nadále používat kvalifikátor *obecněčeský*, což by vyžadovalo definovat obecnou češtinu v lexikonu explicitně jako celonárodní nespisovnou vrstvu jazyka: slovy M. Krčmové, sousloví „obecná čeština by tak bylo osvobozeno od významu interdialekt Čech“ (1999, s. 67). Znamenalo by to, neoznačovat jako obecněčeské lexémy, které jsou opravdu omezeny na území Čech, jako *holka*, *kytka*, ale uvádět je jako oblastně české – tak jak to již je v SSJČ. Formální varianty typické pro interdialekt Čech, pokud by byly uváděny, pak označovat podle jejich vztahu ke spisovné normě jako hovorové nebo nespisovné, popř. také jako oblastní.
- 2) Druhou možností je naopak ztotožnit OČ s interdialektem Čech a kvalifikátor *obecněčeský* užívat diferencně jak vzhledem ke spisovné normě,

---

⁶² Kombinace kvalifikátorů *ob.*, *expr.* a *zast.* a spojení *ob.* a *hovor.* se objevují jen u hesel od písmene *t/t'*, což může být projevem určité změny v zacházení s těmito kvalifikátory v průběhu práce na slovníku. Jako hovorové a zároveň obecněčeské jsou označovány lexémy *tadyhle*, *takhle*, *tamhle* a několik dalších lexémů, které mají všechny zároveň platnost ukazovacích zájmen, příslovcí a částic.

tak vzhledem k ostatním interdialektům. Celonárodní nespisovnou slovní zásobu označovat nějak jinak, např. jako nespisovnou.

Bylo by asi také možné neužívat označení *obecněčeský* vůbec, existující stylová stratifikace v lexikonu by si ale vyžádala jiná pojmenování, která by přinesla zase jiné problémy.

Literatura

- Bělič, J. (1964): Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná, *Slovo a slovesnost*, XXV, č. 1, s. 11–26.
- Databáze heslářů*: přístupné z <http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/>.
- Havránek, B. (1934): Nářečí česká, In: *Československá vlastivěda, díl 3. Jazyk*. Praha: „Sfinx“ Bohumil Janda, s. 84–218.
- Hronek, J. (1972): *Obecná čeština*. Praha: Univerzita Karlova.
- Krčmová (2002): Obecná čeština. In: Karlík, P. – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Lidové noviny.
- Krčmová, M. (1999): Termín spisovná čeština a různost jeho chápání. In: Hladká, Z. – P. Karlík (eds.), *Univerzália a specifika 2*, Brno: Masarykova univerzita, s. 63–77.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*: Praha: Státní nakladatelství. (PSJČ)
- Rusínová, Z. (1999): Jak je to s obecností obecné češtiny. In: Hladká, Z. – P. Karlík (eds.), *Univerzália a specifika 2*, Brno: Masarykova univerzita, s. 79–83.
- Sgall, P., Hronek, J. (1992): *Čeština bez příkras*. Jinočany: H + H.
- Sgall, P. (2006): Běžná mluva a lingvisté v Čechách a na Moravě. In: *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó*. Brno: Masarykova univerzita, s. 27–38.
- Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971, 2., nezměněné vyd. 1989)*: Praha: Nakladatelství Československé akademie věd/Academia. (SSJČ)

Způsob označování stylové příznakovosti ve výkladovém slovníku⁶³

Michaela Lišková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

liskova@ujc.cas.cz

1. Úvodem

Nelze než souhlasit s poznámkou Lubomíra Doležela (1955, s. 12), že vystižení slohové povahy lexikálních prostředků je jedním z nejobtížnějších úkolů lexikografické práce. Ve svém příspěvku se pokusím upozornit na výhody a nevýhody některých způsobů označování stylové příznakovosti ve slovníku. Stylové charakteristiky je možné vůbec neuvádět, nebo užívat (a kombinovat) značky, zkratky a slovní popis.

2. Neoznačování a výběrové označování příznakovosti

Některé, zejména speciální slovníky na uvádění stylových charakteristik rezignují; tradičně nejsou uváděny např. v *Pravidlech českého pravopisu*. Tento přístup je jistě ospravedlnitelný, i když nikoli ideální. U překladových slovníků hrozí společenská faux pas při volbě nevhodného (např. pejorativního) synonyma – toto nebezpečí nelze podceňovat dokonce ani u slovníku tak specializovaného, jakým je slovník substandardu *Malý česko-bulharský slovník nespisovné slovní zásoby*, jak upozorňuje v recenzi tohoto slovníku Ludmila Uhlířová (2012, s. 211).

Autoři *Internetové jazykové příručky*⁶⁴ (dále IJP) zvolili svébytný přístup, který ale bohužel nebyl publikován. V textech *O internetové jazykové příručce*⁶⁵ a *Struktura slovníkové části*⁶⁶ poučení o označování stylu nenalezneme. V článku Martina Proška (2009, s. 208), jednoho z autorů IJP, se dočteme, že „IJP: ... musí v nejvyšší možné míře vyjít vstříc nejen potřebám formálním, ale i potřebám komunikačním, má-li plnit beze zbytku svůj úkol. Komunikát je komplexní jazykový produkt, jehož forma je materiálním základem pro fungování v reálné komunikaci, a za tím účelem zahrneme do projektu též stylovou, resp. komunikační charakteristiku jazykových prostředků.“ Tento záměr je však naplněn jen dílčím způsobem.

---

⁶³ Příspěvek vznikl s podporou RVO: 68378092.

⁶⁴ Dostupné z URL: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

⁶⁵ Dostupné z URL: http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=_about

⁶⁶ Dostupné z URL: http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=_help

Náhodným ověřováním příznakových lexémů v IJP bylo zjištěno, že žádný příznak není uveden mj. u hesel: **blít, hovno, kripl, prdel, parchant**. Typově stejná hesla **debil** a **idiot** jsou zpracována různě: zatímco heslo **debil** zůstává bez příznaku (a výkladu významu), u druhého významu hesla **idiot** nacházíme kvalifikátor *zhrub.*: 1. slabomyslný člověk; 2. zhrub. blbec.⁶⁷ Slovesu **šukat** byly přiděleny tři významy: 1. pohybovat se z místa na místo; 2. vykonávat drobné práce; 3. vulg. souložit. Jak vidíme, stylový příznak je vyznačen pouze u třetího významu, přestože v současné češtině jsou bezpochyby příznakové i první dva významy. U hesla **píča** je informace o příznakovosti překvapivě uvedena hned třikrát: hrubě zevní ženské pohlavní ústrojí; hrubá nadávka; poznámky k heslu: *vulgární*.

Až k chybné interpretaci významu může dojít vinou chybějících kvalifikátorů u hesla s variantním záhlavím **mongol, mongolík**. Výrazy *mongol* m. živ. a *mongolík* jsou uvedeny po *lze i*, čímž se v IJP značí pravopisné varianty, tvaroslovné varianty nebo slova formálně velmi podobná a zároveň významově stejná.⁶⁸ (Ponecháváme stranou hesla **Mongol** a **mongol** m. neživ. ‚tkanina‘, která IJP rovněž obsahuje). Heslo **mongol** m. živ. je vyloženo jako ‚mongoloidní dítě, člověk‘ a exemplifikováno příkladem: *oteklý jak mongol*. Heslo **mongolík** samostatný výklad neobsahuje, pouze odkazuje na heslo **mongol** m. živ., a exemplifikováno je dokladem: *pes mongolík*, který je v této souvislosti zarážející. Z dokladů na internetu lze totiž vysuzovat, že v tomto kontextu jde o mazlivé označení mongolského pasteveckého psa, nikoli o slangismus označující člověka stíženého mongolismem (mentální retardací).⁶⁹

3. Označování příznakovosti značkou

Německý lingvista, lexikograf Klaus-Dieter Ludwig (1991) navrhl zjednodušit metajazyk lexikografie. Postuloval tzv. komunikační predispozici

---

⁶⁷ Výraz *blbec* v hesláři IJP není.

⁶⁸ Viz http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=_help: **4. Lze i** Zde se uvádějí: pravopisné varianty (např. u hesla *balon* je *balón*, u hesla *kurz* je *kurs*); tvaroslovné varianty (např. u hesla *hřídél*, u nějž je v položce rod uveden rod mužský, je uvedeno *hřídél ž.*, u hesla *brambor* m. neživ. je uvedena *brambora ž.*); slova formálně velmi podobná a zároveň významově stejná (např. u hesla *abnormalita* je zde *abnormnost, abnormálnost*).

⁶⁹ Srov. SSJČ: **mongol** -u m. (6. j. -u) text. tkanina z umělého hedvábí; krep mongol: podšívkový m.; **mongolismus** [-iz-], -mu m. med. forma vrozené slabomyslnosti, při níž je tvář mongoloidní; **mongoloidní** [-o-i-] příd. mající mongolský ráz; Mongolům podobný: antr. m. typ, tvář se žlutavou barvou pleti, plochým obličejem a zvláštním tvarem očních víček; med. m. člověk stížený mongolismem; ASCS: **mongol, mongolík**, -a m <VJ> slang mongoloidní dítě, člověk; **mongol 1**-u m <VJ> text. tkanina z umělého hedvábí; **mongolismus** -mu m <VJ> neodb. forma vrozené mentální retardace na podkladě chromozomové odchylky s typickou fyziognomií tváře, Downova choroba (med.); **mongoloidní** příd. mající mongolský ráz: antr. m. typ, tvář se žlutavou pletí, plochým obličejem a zvláštním tvarem očních víček; med. m. vzhled dítěte.

(*kommunikative Prädisposition*) lexikálních jednotek: lexikální jednotky jsou predisponovány, aby byly užívány v určitých komunikačních oblastech. Ty jednotky, které vykazují stejné komunikační predispozice, tj. mohou být užívány bez omezení, resp. pouze s určitým omezením, patří ke stejné komunikační predispoziční rovině (*kommunikative Prädispositionsebene*). Jedná se o třístupňový systém: *über neutral – neutral – unter neutral*, v jehož rámci se příznakové jednotky označují pomocí kvalifikátorů (*Markierungsettiketen*): ▲ pro příslušnost k „vyššímu stylu“ a ▼ pro příslušnost ke „stylu nižšímu“.

Tyto srozumitelné značky sice umožňují rychlou a snadnou orientaci uživatele slovníku, jenže nedostačují k potřebnému jemnějšímu členění příslušnosti vyjadřovacích prostředků zejména k nižší predispoziční rovině – což by v počítačovém zpracování bylo možné řešit např. interaktivitou značek: po jejich rozkliknutí by se zobrazila podrobnější informace. Ještě jiným způsobem by bylo třeba přistoupit k zachycení expresivity, diatextové či diachronní příznakovosti.

4. Označování příznakovosti zkratkou a/nebo popisem

Tento způsob ilustrujeme na označování diachronní příznakovosti. U nových lexikálních jednotek příznak novosti časem vyprchá, a proto se také v českých výkladových slovnících zpravidla neuvádí, zatímco u výrazů zastaralých příznak stárí časem obvykle nabývá na síle.

Podívejme se, jak podrobně podává diachronní příznakovost *Slovník spisovného jazyka českého* (dále SSJČ). Citujeme ze *Zásad zpracování*, § 21:

„Při hodnocení podle dobového výskytu jsou zvláštní poznámkou omezena:

- a) slova a spojení, která označují jevy *z a n i k a j í c í* nebo zcela *z a n i k l é*, typické pro některé z dřívějších historických období, nebo označující předměty dnes již neužívané; příslušné dobové omezení (časově odstupňované) uvádí Slovník v těchto případech zprav. ve výkladu, např. poznámkou (*v starověkém Řecku*), (*za feudalismu*), (*v předrevolučním Rusku*), *kdysi*, *někdejší* apod., nebo zkratkami hist., dř., (*dř.*);
- b) slova a slovní spojení *z a s t a r a l á*, která vyšla z užívání a byla nahrazena výrazy jinými; ta se označují zkratkou zast. nebo značkou † před heslovým slovem, číslicí významu, vazbou;
- c) slova a spojení *z a s t a r á v a j í c í* (zkratka poněk. zast.), tj. taková, která ustupují z běžného užívání.“

Nyní si ukažme zpracování vybraných hesel nebo významů ze SSJČ, které patří k bodu a).⁷⁰ První význam hesla **rubáš** je vyložen takto: (*kdysi*) *prosté splývavé roucho (zprav. spodní)*; (*dř.*) *takové roucho jako oblečení pro zemřelé*.

⁷⁰ V odborných textech, historických dílech, pamětech ap. jsou chápány jako stylově neutrální, mimo okruh těchto textů mají charakter prostředků stylově zabarvených, např. při charakterizační funkci v krásné literatuře. (Dle ESČ, 2002, s. 166)

Z uvedeného pořadí lze vyvodit, že kvalifikátor *kdysi* označuje starší minulost než kvalifikátor *dříve*, bohužel avšak ani po přečtení zpracovatelských zásad není jasné, jak daleká minulost se označuje pomocí výrazu *kdysi* a kdy už začíná epocha vytyčovaná pomocí výrazu *dříve*. Dále není zřejmé, kam na této ose zařadit entity charakterizované výrazem *někdejší*, který nalezneme např. u hesla **dvoučeskán**: *někdejší mince platící dva české groše*. Srovnajme tedy s prvními dvěma významy hesla **groš**: **1. (ve středověku)** jednotka stříbrné měny; mince představující její hodnotu: pražský, český, míšeňský g.; kopa grošů; **2. (od 17. do 19. stol.)** drobná mince v hodnotě tři krejcarů. Objasní se tak časové zařazení **dvoučeskánu**, nikoli však rozhodnutí, proč nejsou názvy mincí podávány jednotně. Další dnes neužívanou mincí je **grešle**, která je v SSJČ v prvním významu vysvětlena ještě pomocí jiného adjektiva: *stará drobná mince v hodnotě čtvrt groše*. Je pozoruhodné, že přestože v lingvistických příručkách bývají názvy mincí tradičně uváděny jako příklady historismů, ve výše uvedených heslech tento kvalifikátor absentoval (stejně tak např. u hesel **parvus**, **sestercius**, **tolar**). Není to však pravidlem, viz hesla **brakteát**: **hist. středověká** plíšková mince ze zlata n. stříbra, ražená jen po jedné straně a rozšířená v celé střední Evropě či **skud**: **hist. stříbrná** n. zlatá italská mince.

Zpracovatelskou nejednotnost nacházíme dále u hesel, která v rámci jednoho (členěného) významu označují jak skutečnost zaniklou, tak soudobou. Pouze časové určení bez kvalifikátoru *hist.* obsahuje např. heslo **sykofant**: **(ve starověkém Řecku)** řemeslný, vyděračský udavač; řidč. kniž. udavač vůbec. Mohli bychom se domnívat, že kvalifikátor *hist.* nebyl uveden kvůli soudobosti významového odstínu. Tento předpoklad však vyvracejí např. hesla: **kolón**: **hist. (ve starověkém Římě v období rozpadu otrokářského řádu)** nájemce zemědělské půdy, osadník; (i dnes v někt. zemích, zvl. v Již. Americe) nájemce půdy; **triumfátor** (*triumfátorka) **hist. (ve starověkém Římě)** vítězný vojevůdce slavící triumf; (slavný) vítěz vůbec.

Zastavme se krátce ještě u tzv. blízkých historismů, na něž upozorňuje Jana Skladaná (1997). Měly by se ve slovníku kvalifikovat jako historismy též výrazy (příp. významy) označující reálie 50.–80. let 20. století, které po roce 1989 zanikly? Ve slovenštině se jedná o slova jako *iskrička*, *zväzák*, *stachanovec*, *úderka*, *pätročnica*, *spartakiáda*, *prekádovať*, *združstevniť*, *znárodniť* (Skladaná, 1997, s. 165). Dotčené jevy a skutečnosti již neexistují, avšak *Slovník súčasného slovenského jazyka* jim kvalifikátor *hist.* nepřiděluje, neboť časový odstup od současnosti je údajně příliš krátký. Výrazy budou do slovenského slovníku zařazovány s uvedením konkrétního časového zařazení (v 50.–80. letech/v 50. letech/v 60.–70. letech 20. století ap.). V novém výkladovém slovníku češtiny jsme se přiklonili k řešení takovéto výrazy kvalifikátorem *historismus* naopak opatřovat, a to jednak proto, že z dlouhodobé perspektivy bude dnes blízká minulost čím dál vzdálenější, a jednak kvůli maximální jednoduchosti a průhlednosti při označování jednoho typu příznaku.

K označení výrazů s příznakem stáří užíváme v novém výkladovém slovníku pouze dvou kvalifikátorů: *zast.* a *hist.*; další členění je možné pomocí jiného mikrosystému (např. diatopické, diastratické příznakovosti). Kvalifikátor *zastarávající* neužíváme: vedle nejednoznačných kritérií pro určování takových výrazů je to proto, že by tato kvalifikace mohla být uživateli slovníku vnímána jako doporučení takto označené výrazy neužívat.

5. Závěrem

V novém výkladovém slovníku češtiny budou uváděny stylové charakteristiky vyjadřovacích prostředků, a to pomocí promyšlené kombinace značek, zkratk a popisů. Repertoár kvalifikátorů by měl být jednoznačně definovaný a nepřebujelý; desideratem je srozumitelný a přehledný systém stylové kvalifikace.

Vilém Mathesius ve svém pojednání *Řeč a sloh* (1942, s. 33) napsal: „Skoro v každé velké moderní literatuře se vypráví o vynikajícím spisovateli, který se zvláště zálibou studoval slovník své mateřštiny. Aby se slovník mohl studovat, musí ovšem nejdříve být.“ Věřím, že dnešní lexikografický seminář přispěje k tomu, aby vznikl slovník současné češtiny, který bude dostatečně obsáhlý, spolehlivý a zároveň uživatelsky vstřícný, aby si jej s potěšením a užitkem mohli číst nejen vynikající literáti, ale celá kulturní obec.

Literatura a prameny

Akademický slovník cizích slov A-Ž (2005): Praha: Academia.

Doležel, L. (1955): K stylistické a normativní charakteristice ve slovníku spisovného jazyka.

In: *Naše řeč*, roč. 38, č. 1–2, s. 12–20.

Encyklopedický slovník češtiny (2002): Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 166.

Internetová jazyková příručka. Dostupné z URL: <http://prirucka.ujc.cas.cz> (12. 12. 2012).

Ludwig, K.-D. (1991): Markierungen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch des Deutschen. Ein Beitrag zur Metalexikographie. In: *Lexicographica. Series Maior 38*. Tübingen.

Mathesius, V. (1966): *Řeč a sloh*. Praha: Československý spisovatel.

Pravidla českého pravopisu (1999): Praha: Fortuna.

Prošek, M. (2009): Stylová charakteristika jazykových prostředků. In: *Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia*. Zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 9.–10. septembra 2004 v Bratislave. Ed. M. Považaj. Bratislava: VEDA, s. 208–212.

Skladaná, J. (1997): Čo s historizmami a archaizmami v súčasných slovníkoch. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, s. 246–251.

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971): Praha: Nakladatelství ČSAV.

Slovník současného slovenského jazyka (2006–2011). Bratislava: VEDA.

Uhlířová, L. (2012): Čeština v negližé – očima bulharských lexikografů. In: *Naše řeč*, roč. 95, č. 4, s. 207–212.

Nové publikace

**Jazyk je zázračný organizmus... Metamorfózy jazyka a jazykovedy.
Zborník príspevkov venovaných prof. PhDr. Ivorovi Ripkovi, DrSc.,
emer. prof. PU, pri príležitosti jeho životného jubilea**

Mária Imrichová – Jana Kesselová (eds.), Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2013, 324 s.

Charakter i kvalitu jubilejního sborníku do značné míry určuje osobnost, jíž je dedikován. Je to typ publikace podávající přímé i nepřímé svědectví o směřování a významu jubilantova odborného působení, ale též o souřadnicích jeho místa v síti odborných i lidských vztahů. Nejen v relaci k výše uvedenému lze říci, že sborník připravený k narozeninám profesora Ivora Ripky je kvalitní.

Východiskem sborníku se staly příspěvky přednesené na semináři, který se k počtu profesora Ripky uskutečnil 7. 11. 2012 na Filozofické fakultě Prešovské univerzity v Prešově, tedy na pracovišti, kde jubilant řadu let působil a kde je stále emeritním profesorem. Kromě pozdravného úvodního slova z pera Františka Ruščáka a charakteristiky jubilantovy životní i vědecké dráhy, kterou připravila Mária Imrichová, sborník obsahuje devatenáct odborných statí a v závěru přináší souhrnnou bibliografii Ivora Ripky z let 2003–2012. Jádrem sborníku tvoří převážně studie jubilantových kolegů z Prešovské univerzity, zastoupena je však i řada dalších slovenských univerzitních a akademických pracovišť. Tematická šíře sborníkových příspěvků odpovídá širokému rozpětí odborných zájmů Ivora Ripky. S prioritami jubilantova badatelského působení konvenují zejména příspěvky věnované problematice dialektologické a lexikologicko-lexikografické.

Dialektologické téma zvolila např. slavistka Mária Čižmárová (*Výskum ukrajinských rusínských nářečí východného Slovenska so zreteľom na lingvistickú geografiu*). V příspěvku podává přehled dialektologické reflexe specifického nářečí východního Slovenska, které vzhledem k okrajové zeměpisné poloze a mezijazykovým kontaktům dlouhodobě poutá pozornost řady dialektologů. V souladu s vlastním badatelským zájmem i s odbornou orientací Ivora Ripky se autorka zaměřila na zpracování slovní zásoby a jazykovězeměpisný přístup k nářeční materii. Jako úkol do budoucna vidí kompletizaci nářečního lexikonu sledovaného regionu. Nářeční problematiku tematizuje také syntakticko-lexikálně zaměřený příspěvek Adriany Ferencíkové (*Predložkové konštrukcie v slovenských nářečiach z jazykovozemepisného hľadiska*) předkládající sumarizující nástin dosavadního zpracování nářečních předložek a předložkových konstrukcí v dialektologických monografiích, studiích, slovnících i atlasech. Příspěvek řeší mj. metodologické otázky jazykovězeměpisného zachycení syntaktických nářečních jevů a perspektivu přípravy syntaktického dílu SJA.

Lexikologii, konkrétně mnohokrát řešené a stále nedořešené otázce, která „pálí“ zejména lexikografy, a to neutrálním neterminologickým a nefrazeologickým ustáleným víceslovným pojmenováním, se věnují příspěvky dvou prešovských lingvistek Martiny Ivanové (*Kolokácie v korpuse, viacslovné pojmenovania v slovníku*) a Lenky Palkové (*K diferenciacii neutrálnych viacslovných pojmenovaní a voľných syntagiem*). Obě autorky se podílejí na přípravě slovníku víceslovných pojmenování, který si klade za cíl zpracovat a analyzovat tyto jednotky lexikonu slovenštiny z hlediska ortoepických, gramatických, sémantických, kolokačních a stylistických vlastností. Sborníkové příspěvky přinášejí řadu podnětů nejen pro studium slovenštiny, ale též pro obecné řešení problému odlišení textových kolokací od víceslovných jednotek lexikonu. Názorně také ukazují, jak prospěšné je propojení lexikologického výzkumu s lexikografickou prací, které v slovenském prostředí tak velmi dobře funguje. Lexikologicko-lexikografické téma zpracovává též M. Imrichové (*O jednej perspektívnej lexikografickej metóde*), jejíž příspěvek si všímá bohaté lexikologicko-lexikografické práce prof. Ripky. Autorka se speciálně zaměřuje na metodické inovace, které Ripka zavedl do zpracování pravopisného typu slovníku. Lexikální materiál analyzuje i mladá košická badatelka Milada Walková v metodologicky i teoreticky dobře zakotvené případové studii (*Had, hadoš a hadica: Prípadová štúdia okazionalizmov v reči predškólača*), v níž ukazuje, jak dítě v předškolním věku aktivně analyzuje slovotvornou strukturu slyšených slov a s využitím poznatých slovotvorných mechanismů tvoří dle potřeby okazionální slova. Sledovány jsou i systémové rozdíly v tvoření okazionalismů u anglicky a slovensky mluvících dětí. Neologické problematice se věnuje Jarmila Kredátusová (*Tendencie obnovovania slovnej zásoby v ukrajinskom jazyku. Východiska pre porovnávací výskum so slovenčinou*), která v poněkud mechanickém zpracování nastiňuje přehled současné ukrajinské a zčásti i ruské reflexe problematiky neologizace slovní zásoby. Speciální oblast výzkumu lexikonu sleduje Pavol Odaloš (*Výskumné smery slovenskej toponomastiky*), jehož příspěvek v detailním strukturovaném přehledu mapuje slovenský toponomastický výzkum 20. a počátku 21. století. Autor představuje komplexní škálu směrů, priority výzkumu, problémy i dosažené výsledky. Pohled kognitivní lingvistiky a akcentaci korpusového materiálu uplatňují v zajímavých příspěvcích Jana Kesselová (*Metafora videnia v spojkových výrazoch zreteľa a prípustky*) a Miroslava Kysel'ová (*Navštívila ho choroba. Ku konceptualizácii niektorých psychofyzických procesov v slovenčine*).

Na hranici ke gramatice se pohybuje příspěvek morfoložky Miloslavy Sokolové (*Návrat k verbálnemu substantívu ako verbálnemu tvaru*). Stále živá, různými teoretickými přístupy různě uchopovaná otázka verbálních substantiv zajímá derivatologu i gramatiky a pochopitelně vzrušuje též lexikografy. Autorka rekapituluje přístupy k jejímu řešení a obohacuje je o vlastní analýzu, materiálově opřenou o korpusové zdroje. Slovanskou morfoložickou problematikou se ve své stati zabývá Pavol Žigo (*Pár metamorfóz substantívnej dekli-*

nácie slovanských jazykov). Na vybraných příkladech slovanského materiálu prezentuje téma, jemuž se v poslední době intenzivně věnuje: studium morfologických jevů, které svým výskytem nekorelují s makroareály vymezenými genezí slovanských jazyků. Historická morfologie se uplatňuje v příspěvku Petra Karpinského (*Historicko-jazyková analýza rukopisného spevníka Karola S. Seredaiho*).

Syntaktické téma vnáší do sborníku Ján Kačala (*Koncept vetného člena. Teoretický a praktický rozmer*) v stati věnované větněčlenské teorii větné stavby i jejímu místu v současné školské praxi.

Stylistickou problematikou se zabývají příspěvky Františka Ruščáka (*Reflexívne o štandardnej komunikácii*) a Vladimíra Patráše („*Zapísané texty*“ a *stratifikačné koncepcie slovenčiny*). První rozebírá teoreticko-metodologické aspekty svého už dříve prezentovaného pojmu „standardní komunikace“ a předkládá argumenty opodstatňující jeho užívání v popisu současného jazykověkomunikačního mechanismu. Druhý si všímá současného rušení hranic a přeskupování podmínek na ose mluvenost – psanost a klade si mj. otázku, zda jsou současné stratifikační modely a teoreticko-metodologické koncepce schopny důsledky tohoto procesu dostatečně reflektovat.

Daniela Slančová se ve své studii (*Variety hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku v trenérskom mikrosociálnom komunikačnom registri*) snaží na základě sociolingvistické analýzy materiálu ze sportovní komunikační sféry přispět k poznání jazykové situace na východním Slovensku. Vychází přitom z koncepce stratifikačního modelu a koncepce registrů, které dlouhodoběji rozpracovává společně s Miloslavou Sokolovou.

Slavista Miroslav Dudok přispěl do sborníku teoreticky zaměřenou, ale i materiálově exemplifikovanou analýzou jazykové problematiky etnických minorit (*Jazykové vektory v diskurze preventívnej jazykovedy*). Opírá se zejména o situaci ve Vojvodině.

Na hranici s literární vědou se pohybuje příspěvek Gabriely Mihalkové (*K sémantickým a jazykovým špecifikám básne Sama Bohdana Hroboňa Slovičeseň*). V návaznosti na titulní metaforu sborníku (jazyk jako zázračný organismus) se pokouší o interpretaci jazykově i sémanticky složitého textu básnické reflexe biblického Genesis.

Příspěvky představeného (editorsky pečlivě zpracovaného) sborníku jsou přínosné pro řešení řady aktuálních lingvistických otázek, které se zdaleka netýkají jen slovakistiky. Značná část statí má navíc ve vztahu k určité oblasti jazykovědného zkoumání v podstatě bilanční charakter, sumarizuje údaje o domácím i zahraničním výzkumu, mapuje vznik a průběh významných projektů apod. Uvedené skutečnosti spolu s faktem, že prezentované lingvistické analýzy jsou provázeny množstvím konkrétního dokladového materiálu, dávají sborníku hodnotu lingvisticky široce využitelného informačního zdroje.

Zdeňka Hladká
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
zdena@phil.muni.cz

Slova v soukromých dopisech. Lexikografická sonda¹

Zdeňka Hladká – Olga Martincová, Brno: Masarykova univerzita, 2012, 139 s.

Soukromá korespondence jako lingvistický pramen

Zdeňka Hladká a kol., Brno: Masarykova univerzita, 2013, 188 s.

111 let českého dopisu v korpusovém zpracování

Zdeňka Hladká a kol., Brno: Masarykova univerzita, 2013, 2 CD.

Soukromá korespondence dlouhodobě přitahuje pozornost lingvistů svou „pestrostí zastoupených idiolektů, prezentací spontánního, neformálního, emocionalitou a kreativitou prostoupeného jazykového projevu i přítomností řady charakteristických kontrastů epistolárního stylu, k nimž patří zejména střet mluvenosti s psaností a individuálnosti s konvenčností“.² Je však také předmětem zájmu literárních vědců, historiků, sociologů, psychologů aj.

Po publikaci Z. Hladké a kol. *Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS* (Brno: Masarykova univerzita 2005), v níž jednak byla publikována detailně zpracovaná metodologie výzkumu soukromé korespondence,³ jednak byl uveřejněn korpus soukromé korespondence z let 1990–2004,⁴ po zpřístupnění korpusu KSK-dopisy široké veřejnosti v rámci Českého národního korpusu v r. 2006 a po publikaci řady dílčích studií⁵ dostávají badatelé i laičtí čtenáři do ruky nové výsledky zkoumání v oblasti soukromé korespondence. Jsou jimi 1) speciální výkladový slovník *Slova v soukromých dopisech. Lexikografická sonda* autorek Z. Hladké a O. Martincové, 2) monografie Z. Hladké a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen* a 3) soubor 2 CD *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování* (Z. Hladká a kol.).

Monografie Z. Hladké a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen* představuje v sedmi kapitolách soukromou korespondenci jako velmi cenný zdroj pro nejrůznější lingvistické výzkumy zaměřené synchronně i diachronně. V úvodních příspěvcích Z. Hladké *Korpusové zpracování soukromé korespondence v ÚČJ FF MU v Brně* a D. Hlaváčkové *Korpusové zpracování korespondenčních textů: morfologické zpracování se čtenář seznámí nejen s historií více jak desetiletého sběru, zpracovávání a výzkumu soukromé korespondence v Ústavu českého jazyka FF MU v Brně, ale také s úspěchy i úskalími tvorby korpusu KSK-dopisy, které přináší zpracování jazykově velmi*

¹ Příspěvek vznikl s podporou RVO: 68378092.

² Cit. z předmluvy k monografii *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*, s. 3.

³ O kvalitě vypracované metodiky teritoriální a nářeční anotace svědčí i skutečnost, že byla později přejata i pro značkování korpusů mluvené češtiny řady ORAL v rámci ČNK.

⁴ Korpus soukromé korespondence (KSK) zahrnuje 2 000 ručně psaných dopisů z let 1990–2004 (subkorpus KSKdopisy) a 1 000 e-mailů z let 1996–2002 (subkorpus KSKemaily). Ve dvou samostatných souborech bylo zveřejněno více než 2000 SMS.

⁵ Viz bibliografie uvedená v obou tištěných publikacích.

specifického materiálu s výraznými prvky mluvenosti a obecně substandardními jevy. Následující dvě kapitoly se zaměřují na zkoumání dopisů soukromé korespondence z pohledu slovo tvorného (kapitola *Hypokoristika z rodných jmen v Korpusu soukromé korespondence* autorek J. Machalové a K. Osolsobě)⁶ a z hlediska dynamiky vztahu mezi spisovnou češtinou a jejími nespisovnými varietami (kapitola *Teritoriálně a sociálně podmíněné diference v jazyce soukromé korespondence* od Z. Hladké). Obě velmi obsáhlé studie jsou podloženy korpusovými daty a kvantitativními analýzami. Diachronní pohled přináší dvojice studií zaměřená na korespondenci významných osobností 19. století – B. Smetany a B. Němcové (kapitola *Jazyková biografie Bedřicha Smetany a jazyk jeho korespondence se zřetelem ke gramatickým jevům* autorů M. Nekuly a L. Rychnovské a kapitola *Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence B. Němcové)* autorů R. Adama, J. Janáčkové, A. Macurové a F. Martínka). Závěrečná studie J. Hoffmannové *Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem* přistupuje k epistolárnímu žánru z hlediska stylistického a pragmalingvistického. Zkoumá jak korespondenci starší (problematika zdvořilosti v korespondenci J. Nerudy a K. Čapka), tak soukromou korespondenci nejnovější (syntaktický rozbor mluvenostních rysů dopisů mladých lidí v korpusu KSK-dopisy).

Soubor dvou CD *111 let českého dopisu v korpusovém zpracování* (Z. Hladká a kol.) rozšiřuje dosud dostupné korpusy soukromé korespondence (viz výše) o další zdroj, tentokrát rozšířený na celé 20. století a začátek 21. století. Tento nový komplet metodicky i obsahově navazuje na korpus KSK-dopisy⁷ a přináší unikátní materiál zahrnující 2 000 ručně psaných osobních dopisů různých pisatelů z let 1902–2012. Dopisy jsou zpracovány jak korpusově (korpus KSK111), tak jsou uvedeny v plné textové podobě (vedle toho jsou dostupné i fotokopie originálu dopisů). Texty jsou opatřeny detailním sociologickým a nářečním značkováním a lze je prohlížet v prostředí korpusového manažeru Bonito-Manatee. CD obsahují řadu doprovodných textů: charakteristiky uložených korespondenčních textů, popis metodiky sběru materiálu a jeho zpracování, statistiky, frekvenční slovníky a manuál korpusového manažeru. Korpus KSK111 by měl být brzy zařazen do ČNK. Díky jednotné koncepci zpracování vytváří nový korpus KSK111 s již dříve zveřejněnými korpusy soukromé korespondence jeden reprezentativní celek a zvyšuje se tím jeho cennost pro lingvistické i jiné výzkumy.

Rozsahem útlý slovník Z. Hladké a O. Martinové *Slova v soukromých dopisech. Lexikografická sonda* představuje svou koncepcí, materiálovým východiskem i způsobem zpracování ojedinělý lexikografický projekt v českém i mezinárodním měřítku. Slovník soukromé korespondence je koncipován jako

---

⁶ Součástí kapitoly je i retrogradní morfemický slovník hypokoristik.

⁷ Zásadnější odlišnosti se týkaly pouze fáze sběru a přepisu dopisů zejména z 1. poloviny 20. století (podrobněji viz stat' Z. Hladké *Korpusové zpracování soukromé korespondence v ÚČJ FF MU v Brně* ve výše uvedené monografii).

výkladový slovník speciální a diferenční. Jeho cílem je popsat „soubor příznakových lexikálních prostředků užitých v osobních dopisech, konkrétně v soukromé korespondenci mladých lidí z přelomu 20. a 21. století“ (s. 7). Materiálovou základnou je 100 dopisů pisatelů do 30 let z celé České republiky; dopisy byly vybrány z korpusu KSK-dopisy. Publikace se skládá a) z úvodních částí, které zahrnují i velmi podrobnou a propracovanou koncepci, b) ze slovníku jednoslovných lexémů obsahujícího cca 800 hesel, v jejichž rámci se podává na 30 v různé míře ustálených víceslovných jednotek, c) ze tří příloh: frazémy a idiomy (cca 120 hesel); sociolingvistická charakteristika dopisů; ukázky dopisů v podobě fotokopií a dále d) z literatury k tématu, anglického resumé a biogramů autorek.

Slovník zachycuje jednotky příznakové z hlediska útvarového, komunikačního a stylového (*kafe* obl., *dýl* obl. čes., *děčka* obl. mor., *synek* obl. slez., *křídlice* nář., *brutal* slang., *fandit* hovor., *jmout se* kniž., *dle* poněk. kniž.), z hlediska sémanticko-pragmatických příznaků (*brečet* expr., *rácit* expr. iron., *telefénovat* žert. ‚telefonovat‘, *sebranka* hanl., *ožralý* zhrub., *nasraný* vulg.) a z hlediska frekvenčního a dobového (viz dále). Při popisu příznakovosti se vychází z domácí lexikologické a lexikografické tradice (viz s. 8–9, s. 13n). Odlišně od dosavadních všeobecných výkladových slovníků se explicitně hodnotí jednotky s kladnou expresivitou (užívá se označení „expr. s klad. cit. zabarvením“), některé stylové příznaky se popisují podrobněji, např. „pohrdavě“, „v nadsázce“. Pro popis frekvence a dobové charakteristiky se neužívají kvalifikátory, ale poznámka, např. „V současné komunikaci častý výraz.“. Autorky u heslových slov podávají stylovou charakteristiku odpovídající současnému úzu, resp. vyplývající z materiálu, a nepřejímají ji tedy z dřívějších slovníků.

Makrostruktura slovníku. Ve slovníku se podávají jednoslovné i víceslovné lexikální jednotky. Nevyužívá se hnízdování a do jedné heslové stati se sdružují pouze homonymní synsémantika (např. *jako I* spoj., *II* část.), případně homonymní příslovce a synsémantikum (např. *absolutně I, II*). Část víceslovných jednotek je zpracována v rámci heslové statě jednoslovných hesel. Jde o jednotky složené pouze ze synsémantik (*ach jo, no jo, no nic*) a některá další spojení (*hudební hluch; jak se tomu nadává; měj se nádherně* aj.). Frazémy jsou uvedeny ve zvláštním souboru (viz dále).

Mikrostruktura hesla. Heslová stať se skládá z heslového slova, gramatických údajů (slovní druh, tvaroslovná charakteristika, vazebnost u sloves, údaje o užití množného čísla), stylové charakteristiky, výkladu významu, příkladové části a poznámky.⁸

---

⁸ Poznámky jsou v tomto slovníku velmi široce využívány, doplňují lexikografický popis slova v mnoha aspektech – grafickém a pravopisném, gramatickém, sémantickém, z hlediska komunikačního využití aj. Inspiraci pro jejich užívání lze hledat v dalších speciálních slovnících, a to *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1,2* (Martincová a kol., Praha: Academia 1998, 2004).

Do podoby heslového slova se promítají hláskové jevy charakteristické pro mluvený jazyk, uvádějí se tedy i hovorové varianty (*teda*), podoby obecněčeské (*utýct, ňáký*) a nářeční, příp. oblastní (*dýl* obl. čes., *tež* obl. mor.).

Při popisu sémantiky lexikálních jednotek byla přijata zásada uvádět pouze ty významy, v nichž jsou tyto jednotky doloženy v materiálové bázi (např. *bomba* 1. ‚něco senzačního, vynikajícího, mimořádného‘, 2. ‚senzační, vzrušující, překvapivá zpráva‘). Tento přístup dovoluje zachytit i významy nelexikalizované, které by jinak ve výkladovém slovníku zachyceny nebyly (např. *emigrovat* přen. ‚odstěhovat se z domova od rodičů‘).

Exemplifikační část heslové stati se vyznačuje snahou o zachování co největší autentičnosti zpracovávaného materiálu. Uvádějí se jen citátové doklady s odkazem na konkrétní dopisový zdroj, k němuž je v příloze 2 (s. 112n) uvedena podrobná sociolingvistická charakteristika. Autentičnost je podtržena zachováním některých grafických prvků, např. hromadění interpunkčních znamének: *Jo, přece jen jedna novinka – konečně nám zavedli zemní plyn!!! Hurá!* a smajlíků: *Omlouvám se, jestli moje čeština zní trochu „krkolomně“ – holt ted’ mluvím hlavně německy a anglicky :-).*

Soubor příznakových lexikálních jednotek zachycených ve slovníku je typologicky velmi pestrý a jejich rozbor by vydal na samostatnou studii. Na závěr se proto stručně zastavme u několika vybraných skupin.

Nápadnou skupinu představují citoslovce a částice, lexikum příznačné pro mluvený jazyk. Z oblasti kontaktních citoslovců se ve velké míře uvádějí zejména pozdravy (*ahojky; ahojda; hoj; čauky; nazdárek; nashle; pá, pa pa, pá pá, pa pa pa, papa, papá, pááá*),⁹ včetně víceslovných (*pac a pusu, měj se skvěle, měj se fajn*), prosby o prominutí (*pardon, sorry*) a jiná kontaktní citoslovce (např. *hm, hmm, hn; vid’*). Výrazně jsou ve slovníku zastoupena také citoslovce emocionální (např. *ach, achich, brr, fúj, hrůza, kurňa; hurá, já, juchú, mňam; uf, wow; ach jo, ty vole*), méně citoslovce onomatopoická (např. *chi chi; píp* ‚vysoký, krátký zvuk, jímž se při rozhlasovém apod. vysílání nahrazuje nevhodný, vulgární výraz‘). Z lexikografického hlediska je přínosné zpracování částic, z nichž některé se lexikograficky registrují poprvé, např. přehodnocená příslovce *akorát II, fakticky, normálně*.

Jedním z charakteristických rysů epistolárního stylu je polarizace mezi mluveností a psaností. V slovníku se to promítá do překvapivě vysokého výskytu knižních lexémů, např. *leč, počín, pravít, rovněž, skolit* a mnohé další. Tyto lexémy jsou však často užívány žertovně, s nadsázkou apod., srov. heslo *úchvatný* příd. kniž. ‚uchvacující, nádherný‘: žert. *Protože vím, jak máš ráda tajuplnou a nečekanou korespondenci, pokusím se ti napsat jeden úchvatný dopis...; v nadsázce Posílám ti tvé tričko, které zůstalo na mé úchvatné osobě po jednom z našich úžasných podniků*.

⁹ V slovníku se postihuje velká grafická variantnost, typická pro citoslovečné výrazy.

Frazeologické jednotky jsou zpracovány v příloze v podobě registračního slovníku výrazně příznakových frazémů.¹⁰ Uvádějí se jako samostatné lexikální jednotky a po formální stránce jsou podřazeny pod jednoslovným komponentem, např. pod slovem *zuby* je uvedeno *mít něčeho / toho plné / plný zuby*; pod *volný* je řazeno *být někomu volnej*; uvádějí se jen ty varianty, které byly zjištěny v materiálu. Vzhledem k registrační funkci přílohy se podává jen frazémové lemma a citátový doklad s uvedením zdroje. V případné navazující publikaci by uvedený seznam mohl být východiskem pro komplexní popis těchto lexikálních jednotek, které jistě nejsou v soukromé korespondenci a v mluveném jazyce okrajové.

Publikace *Slova v soukromých dopisech* přináší vedle teoreticky propracované a zasvěcené koncepční studie bohatý a velmi cenný jazykový materiál. Představují se často uzualizované lexémy a lexikální významy, které v dosavadních slovnících nejsou zatím zachyceny (včetně výrazů mluveného jazyka, pro něž je stále ještě málo materiálových zdrojů), upozorňuje se na posuny ve stylovém hodnocení a slovnědruhové platnosti.

Soukromé korespondenci se v Ústavu českého jazyka FF MU v Brně soustavně věnují od konce 90. let 20. století. Celému tvůrčímu týmu a hlavní iniciátorce doc. Zdeňce Hladké je třeba vyjádřit velký obdiv a poděkování za to, že počáteční vize proměnili ve výsledky, které otevírají nové možnosti a ukazují nové cesty.

Zdeňka Opavská – Pavla Kochová
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
opavska@ujc.cas.cz – kochova@ujc.cas.cz

---

¹⁰ S ohledem na kritéria příznakovosti soupis zaznamenává zhruba jen třetinu zjištěných frazémů (s. 96).

Padesát let s Jazykovědnými aktualitami

Vědecká společnost s názvem Jazykovědné sdružení byla založena v roce 1956 a od roku 1964 začala vydávat Jazykovědné aktuality se záměrem, aby umožnily výměnu informací mezi lingvistickými pracovišti i zvýšení informovanosti o zahraniční jazykovědě. Od té doby vycházejí nepřetržitě a letošní ročník je tedy už v pořadí padesátý. Za tu dlouhou dobu se staly neodmyslitelnou součástí života české lingvistické obce, a pokud dnes zpětně zalistujeme jejich stránkami, uvědomíme si, jak věrně a názorně odrážejí nejrůznější proměny v jazykovědě české i světové, co všechno se postupně změnilo. (Přičemž necháváme stranou to, co bije do očí na první pohled: Jazykovědné aktuality se dlouho psaly na stroji a rozmnožovaly cyklostylovou technikou, takže zažloutlé stránky prvních ročníků jsou už dnes málem nečitelné...) Zastavme se nyní společně u některých více nebo méně zajímavých změn: pokud jde o pamětníky, každého jistě zaujme něco jiného, a pokud jde o příslušníky mladého lingvistického pokolení, snad pro ně toto zastavení může být v lecčem poučné.

1. Název *Jazykovědné aktuality* stále trvá, i když kvůli různým technickým potížím nebyly vždycky vydávány zrovna pružně, rychle a „aktuálně“. Podtitul zprvu zněl „Informativní zpravodaj československých jazykovědců“, od roku 1993 samozřejmě už jen „českých jazykovědců“. Od roku 2012 pak podtitul nově zní „Časopis Jazykovědného sdružení České republiky“ a reflektuje tak současné směřování redakce od interního „členského bulletinu“ ke svébytnému časopisu. Původně vycházela čtyři čísla ročně, později byla spojena do dvou dvojčísel.

2. Aspoň ve stručném přehledu si všimněme proměn redakční rady. Od počátku až do roku 1990, tedy celé čtvrtstoletí stál v jejím čele prof. Karel Horálek, první předseda Jazykovědného sdružení. V letech 1979–1990 působil jako jeho zástupce Nikolaj Savický. První výkonnou redaktorkou byla Helena Křížková (1964–1969; členkou redakční rady zůstala i nadále, později pod jménem Běličová), v letech 1969–1973 ji vystřídal Jan Kořenský, deset let (do r. 1983) byl výkonným redaktorem Emil Dvořák, po něm pak po velice dlouhé období Jana Hoffmannová. Mezitím (v r. 1990) se stal teprve druhým vedoucím redaktorem Jan Kořenský; v jeho éře pracovala jako výkonná redaktorka v letech 1997–2002 Alena Vrbová. Po jejím předčasném úmrtí působila J. Hoffmannová zároveň jako zástupkyně vedoucího redaktora i jako výkonná redaktorka. Funkci výkonného redaktora převzal od r. 2009 Martin Šemelík a poslední zásadní změna: v r. 2012 se ujal vedení časopisu za půl století teprve třetí šéfredaktor – Tomáš Duběda.

Kromě již uvedených jmen uvedme ještě aspoň některé dlouholeté členy redakční rady: od počátku až do svého úmrtí v 90. letech jím byl prof. Josef Vachek, dále např. Ján Horecký, později Pavel Novák, Jiří Nekvapil, Zdeněk Starý. Kratší dobu zde pracovali Rudolf Zimek nebo Ivo Vasiljev. Někteří „skalní“ členové redakční rady brali své členství velmi zodpovědně a vykládali si ho mj. jako povinnost pravidelně do JA přispívat; např. prof. Adolf Erhart přispíval především informacemi o nových indoevropéistických publikacích téměř do všech ročníků a činil to skoro 40 let! Po smrti tohoto posledního člena původní, zakládající redakční rady v r. 2004 byla rada postupně doplňována především o mladé jazykovědce; dnes v ní kromě zkušených J. Kořenského a J. Hoffmannové pracují už zmínění T. Duběda a M. Šemelík, dále Pavla Chejnová, Michaela Lišková, Marián Sloboda, Diana Svobodová a Silvie Válková.

3. Měnily se i názvy jednotlivých oddílů časopisu – hlavně v prvních letech jeho existence, ale poměrně brzo se ustálily. Nejprve se rozlišovaly oddíly *Z jazykovědných pracovišť* (tam byly zařazeny mj. zprávy o činnosti JS a seznamy přednášek) a *Z přednáškové činnosti* (oddíl obsahující hlavně teze přednášek). Poměrně dlouho měli přednášející povinnost teze odevzdávat a publikovat, a někteří brali tuto povinnost do značné míry formálně. Postupně však redakční rada stále více prosazovala, aby se místo stručných tezí uveřejňovaly rozsáhlejší a kvalitnější články některých přednášejících, nebo i jiných autorů. Dnešní oddíl *Nové publikace* nese tento název již dlouho – i když v prvních ročnících můžeme narazit i na název *Knihy a časopisy* nebo *Recenze a glosy*; autoři této rubriky vždy informovali nejen o nových monografiích, ale i o slovnících, bibliografiích nebo časopisech. A rovněž dnešní *Kronika* se nějaký čas hledala: oddíl se nazýval např. *Konference, sympozia atd.*, nebo *Zprávy z konferencí a diskusí/porad.* Oddíl *Diskuse* byl v některých ročnících zařazován i samostatně, a oživení některých ročníků představoval i oddíl *Rozhovory* (s jubily).

4. Časopis odrážel také proměny vztahu Jazykovědného sdružení k spřízněným vědeckým společnostem. V prvních ročnících pravidelně vycházely i zprávy o činnosti *Slovenské jazykovedné společnosti* (původně *Združenie slovenských jazykovedcov*) a seznamy jejích přednášek, pouta spolupráce – zpočátku velmi těsná – se však postupně uvolňovala. Naproti tomu velmi dlouho JA zachycovaly spolupráci JS s *Kruhem moderních filologů* – časopis uveřejňoval i teze přednášek konaných na půdě této vědecké společnosti, k řadě přednášek se obě společnosti spojovaly. Přítomnost KMF se z JA vytrácí vlastně až v 80. letech 20. století a v posledních letech – po určité „revitalizaci“ KMF – se opět navrácí. Po r. 1990 se rozvíjí i spolupráce JS s obnoveným *Pražským lingvistickým kroužkem*, každoročně JA zaznamenávají několik společných akcí.

5. Interní zpravodaj lingvistické obce samozřejmě reflektoval i některé změny v organizaci jejího života a práce. Stačí si povšimnout, jak se měnila struktura lingvistických pracovišť a jejich názvy. V propadlišti dějin zmizel např. *Ústav jazyků a literatur ČSAV*; a někteří dnešní významní jazykovědci jistě nelitují, že

už nemusí uvádět jako svou afiliaci *Lingvistickou skupinu Centra numerické matematiky a Oddělení algebraické lingvistiky a strojového překladu při Katedře lingvistiky a fonetiky FF UK*, nebo jiné dlouhé a složité názvy. Zmizely orgány jako *Vědecké kolegium jazykovědy*, i různé komise (místopisná, ortoepická, pravopisná aj.), které v časopise pravidelně podávaly zprávy o svých zasedáních.

6. Počátek vydávání JA v r. 1964 spadá do doby komunikačně-pragmatického obratu v jazykovědě a zároveň do doby rozvoje přínosných nových technologií. Mění se profilace jazykovědy zasahuje všechny rubriky časopisu. Projevuje se zájem o generativní popis jazyka, generativní syntax i sémantiku. Na stránky JA proniká lingvistika matematická, kvantitativní, algebraická, využívání mechanizace a automatizace v lingvistice, snahy o strojový překlad. Totéž období přináší – jak známo – i sociolingvistiku, psycholingvistiku, lingvistiku textovou i pragmatickou. Do popředí se dostává výzkum mluvených projevů, kterému se začínají intenzivně věnovat bohemisté i rusisté. JA odrážejí vzrůst zájmu o aktuální členění i o valenční syntax. Byla už zmíněna spolupráce s KMF, která na stránky JA přinášela četné materiály o problémech překladatelských a o výuce cizích jazyků; JA poskytly prostor i konstituování translologie jako svébytného, teoreticky pevně ukotveného oboru. A směrem k naší současnosti lze v JA zachytit i nástup lingvistiky počítačové a korpusové, nebo lingvistiky kognitivní. Mladí jazykovědci využívají kromě korpusů i internet jako zdroj dat pro tematicky aktuální nové výzkumy. Co se naopak podle našeho pozorování z JA s postupem let spíše vytratilo, je slavistika; v prvních dekádách své existence obsahovaly JA nesčetné informace o slavistických akcích, výzkumech, přednáškách, nových publikacích, rozsáhlé referáty byly v 60.–80. letech věnovány všem mezinárodním slavistickým sjezdům... Ty byly vystřídány informacemi o jiných velkých kongresech, o konferencích COLING, EURALEX aj.

7. Leccos z dějin naší jazykovědy zachycují i zprávy o různých závažných výzkumných projektech a aktivitách, které se v JA objevovaly. Vzpomeňme např. projekt výzkumu městské mluvy (jeho účastníci jako R. Brabcová nebo B. Dejmek informovali v JA i o jednotlivých konzultacích účastníků s iniciátorem výzkumu J. Běličem). Mezi další dlouhodobé projekty patřil např. Slovník slovanské lingvistické terminologie (ve zprávách A. Tejnora); některé projekty nás provázely po dlouhá desetiletí nebo až doposud (Český, Slovanský a Karpatský jazykový atlas). Do života české jazykovědné obce vstoupily brněnské konference o slovanské syntaxi i plzeňské konference o slangu. V roce 1984 informoval Zdeněk Tyl o svém projektu zaměřeném na slovní zásobu češtiny doby střední (pro který od r. 1971 podle „individuálního plánu“ postupně sbíral materiál) a o záměru vytvořit „stručný slovník střední češtiny“ (o rozsahu dvou svazků po 600–800 stranách); až v současné době, po téměř třiceti letech, jeho pokračovatelé hledají a nacházejí možnosti využít jeho excerpta a navázat na jeho výzkum moderními metodami. Olga Müllerová (spolu s I.

Camutaliovou, C. Bosákem, D. Brčákovou, L. Rejmánkovou a dalšími rusisty) tezemi svých přednášek vnesla do JA problematiku výstavby dialogu; její žáci a mladší spolupracovníci na ni později navázali rozsáhlými články (Z. Léblová a hlavně M. Havlík); v r. 2006 pak JA záslužně publikovaly manuál s instrukcemi pro přepisovatele audiovizuálních záznamů rozhovorů od P. Kaderky a Z. Svobodové. Řadu nových projektů JA registrují od 90. let 20. století: jsou to mj. přednášky konané Centrem Viléma Mathesia, budování Českého národního korpusu, série libereckých konferencí Eurolingua, projekt Moderní mluvnice češtiny, sociolingvistický projekt tzv. sítě excellence 6. rámcového programu Evropské komise „LINEE“; z vlastních aktivit JS pak např. anketa o dnešní situaci češtiny (organizovaná Grémiem pro otázky české jazykové praxe) nebo posuzování nových učebnic češtiny (ve spolupráci s Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR). Své místo mají v JA jistě i informace o popularizačních aktivitách (např. o cyklu televizních pořadů O češtině).

8. S proměnlivou profilací zájmů jazykovědců souvisí i procesy vzniku, existence a zániku některých sekcí a pracovních skupin JS, které publikovaly výsledky své práce a informace o svých zasedáních v JA. Jediná z nich byla opravdovou stálicí: sekce lexikologická, a to díky neutuchající aktivitě dr. Josefa Filipce, který ji vedl od r. 1960 až do r. 1996. Poměrně dlouho vyvíjela činnost i sekce matematické lingvistiky, ostatní existovaly jen krátce (jako pracovní skupina pro balkanistiku). V roce 1989 byl založen v rámci JS Sociolingvistický klub; pod vedením Jiřího Nekvapila se později transformoval v sociolingvistický seminář, který už působí mimo půdu JS. Odsud nově přicházejí do JA např. informace o výzkumu jazykového managementu.

9. V r. 1977 zaznamenávají JA vznik sekce mladých jazykovědců JS; v této souvislosti je vhodné připomenout, že vždy velmi vstřícně poskytovaly publikační možnosti začínajícím a mladým adeptům lingvistiky. Uveřejňovaly teze přednášek jejich sekce i ukázky příspěvků ze soutěže mladých jazykovědců pořádané ÚJČ. Otiskly i výňatky z některých pozoruhodných diplomových prací, nebo studentských prací oceněných v rámci SVOČ (Studentské vědecké a odborné činnosti). Dále zde byly zveřejněny i poměrně rozsáhlé části kandidátských disertací (syntaktické práce E. Macháčkové o analytických predikátech či fonetických disertací O. Suchánkové a J. Timofejeva) a dalších textů nadějných studentů či doktorandů (R. Marušák, R. Malý). Tato kontinuita vyvrcholila v letech 2000 a 2001 tím, že celé jedno dvojčíslo JA a navíc jedno obsáhlé zvláštní číslo byly věnovány příspěvkům ze dvou konferencí mladých jazykovědců (první z těchto konferencí se konala v Praze, další pak už pravidelně v Olomouci, kde vycházejí každoročně i příslušné sborníky). V pozdějších letech se pak v Kronice často objevovaly zprávy o hojné účasti mladých českých lingvistů na slovenských konferencích (z nichž vycházejí sborníky zvané VARIA) i o setkáních pořádaných pražskými bohemisty ve Žďárku, resp. i na jiných místech.

10. Za zmínku stojí snad i to, že JA velmi plasticky zachycují střídání generací v české lingvistice. U jejich začátků stáli ještě představitelé druhé výrazné generace Pražské školy: zejména šéfredaktor K. Horálek, člen redakční rady J. Vachek, ale nacházíme tu (až do konce 80. let) i příspěvky a teze přednášek profesorů V. Skaličky, B. Trnky, P. Trosta. V Kronice vycházela výroční laudatia a nekrology, jejichž prostřednictvím jsme se mohli rozloučit s řadou vynikajících a zasloužilých českých jazykovědců, např. B. Havránkem, V. Šmilauerem, J. Běličem, A. Jedličkou, J. Firbasem, M. Dokulilem, O. Leškou, M. Těšitelovou a řadou dalších. Naproti tomu kolem roku 1980 – zčásti i v souvislosti s činností sekce mladých jazykovědců JS – vstupuje na stránky JA generace dnešních šedesátníků, začínají se pravidelně objevovat jména jako P. Mareš, F. Štícha, J. Nekvapil, J. Hoffmannová, O. Šoltys, J. Zeman, M. Hirschová, L. Zimová, J. Šimandl, P. Nejedlý nebo O. Hausenblas (a předčasně zesnulá S. Čmejrková). O deset let později mezi účastníky setkání mladých jazykovědců objevíme jména dnešních padesátníků jako T. Hoskovec, J. Holšánová, M. Nekula, J. Matúšová, I. Bozděchová, I. Hroudová (dnes Vaňková), R. Blatná (Novotná), Ivana Svobodová, A. Pecušová (Černá) a řady dalších. A za dalších deset let, u začátku seriálu dnešních „olomouckých“ konferencí, nastupují dnešní čtyřicátníci jako O. Bláha, M. Harvalík, P. Kaderka, L. Hašová (Jílková), M. Havlík, L. Římalová (Saicová), J. Janíková (Veroňková), M. Vajdlová, B. Vykypěl, Diana i Jindřiška Svobodovy, I. Kolářová, P. Šmídová (Kochová), P. Mitter, L. Janovec, O. Šefčík, M. Dočekal, J. Bártová (Bílková), M. Kopřivová, P. Strouhal (Pořízka) – a opět nelze uvést všechny.

11. Výjimečnou událost v životě JS i v běhu vydávání JA vždy představovala zvláštní čísla, z nichž jsme zatím zmínili „mladé“ číslo z r. 2000. Už v r. 1998 ale bylo (z podnětu tehdejší předsedkyně JS J. Panevové) vydáno číslo obsahující příspěvky ze zasedání Komise pro gramatickou stavbu slovanských jazyků při Mezinárodním komitétu slavistů. Zasedání se uskutečnilo na české půdě a číslo věnované hlavně vztahům lexika a gramatiky přineslo texty věhlasných autorů jako J. D. Apresjan, A. V. Bondarko, V. S. Chrakovskij, M. Grochowski, R. Grzegorzczkova, R. Nicolova, z Čechů F. Daneš, P. Sgall, E. Hajičová, J. Panevová, J. Kořenský a O. Uličný. V následujícím roce 1999 vyšlo zvláštní číslo věnované „Výuce mateřského jazyka na prahu 3. tisíciletí“ s příspěvky ze stejnojmenné konference, která byla uspořádána v Olomouci ve spolupráci s MŠMT ČR. V r. 2007 pak bylo péčí editorek J. Hoffmannové a M. Nábělkové vydáno číslo zaměřené na aktuální problematiku vzájemných vztahů češtiny a slovenštiny (zahrnulo i obsáhlou bibliografii od J. Zemana).

Svým rozsahem a významem se příležitostným zvláštním číslem blíží i bloky příspěvků z tematických seminářů, které JS v posledních letech každoročně pořádá a vyhrazuje jim prostor v řadových dvojčíslech. Takto byl prezentován blok *Čeština v médiích*, *Slovník staré češtiny na konci abecedy*, *Slovníky současných slovanských jazyků*, *Rod v jazyce a jazykovědě* nebo *Styl a slovník*:

stylistické markery v lexikografii. Předchůdcem těchto bloků byl v JA ostatně už v r. 1990 soubor textů ze zasedání Sociolingvistického klubu o normě a kodifikaci jazyků Afriky (připravený především P. Zimou).

12. Svou výraznou osobní pečeť vtiskli časopisu nepochybně jeho dva první a dlouholetí vedoucí redaktoři – K. Horálek a J. Kořenský. Prof. Horálek byl zejména ve 2. polovině 70. let (v souvislosti se svým působením ve funkci ředitele ÚJČ ČSAV) primárně zaujat přípravou nové akademické mluvnice češtiny; v JA tehdy publikoval celou sérii článků s názvy *Jak dělat vědeckou mluvnici, Generativní a „pražská“ teorie mluvnice, Slovo a věta, Gramatika a lexikologie, Několik fonologických otázek, K teoretickým základům fonologické části připravované AMČ, Sémantika věty, K otázce propozice a modality, Predikace a modalita* aj. Velkou pozornost věnoval i vývoji textové lingvistiky – např. v příspěvcích *Teorie textů a textová lingvistika, Teorie promluvy a mluvních aktů nebo Promluva, text, textém*. Stránky JA využíval i pro svůj další dominantní odborný zájem o obor sémiotický, jak dokazují názvy příspěvků *Sémiologie (sémiotika) a fonologie, Lingvistika a literární sémiotika, Fonologie a sémiologie, Konotace v jazykovědě a sémiotika*. (Ve stejné době nebo i později se vyjadřovali v JA k sémiotickým problémům i A. Macurová a V. Macura.) A K. Horálek se nevyhýbal ani příspěvkům diskusním a polemickým; v JA diskutoval např. se slovenským jazykovědcem Á. Kráľem o filozofii jazyka i o problematice fonologické a prozodické, polemicky tu reagoval i na stati J. Vachka uveřejněné v SaS (*Paralingvistické zvuky a psaný jazyk, K problémům psané normy jazyka a vnitřní řeči*).

Tvář časopisu ve své době výrazně ovlivnil i Jan Kořenský. Po svém nástupu v r. 1990 se okamžitě a důrazně zasadil o to, aby teze přednášek byly definitivně nahrazeny kvalitními články. Otevřel Aktuality výměnám názorů na aktuální témata v rubrice Diskuse, jednotlivé diskuse sám uváděl a účastnil se jich. Nejintenzivnější diskuse ovšem započala už před jeho nástupem a týkala se perspektiv počítačové lingvistiky; v letech 1987–1991 do ní přispěli P. Sgall a J. Paněvová, E. Hajičová, N. Savický, J. Kořenský, J. Peregrin, Z. Hedrlín a O. Šoltys, S. Machová, J. Horecký, P. Materna, J. Cejpek a O. Uličný. V letech 1992–1995 JA publikovaly názory odborníků (J. Neustupný, S. Gajda, S. Hubík, N. Savický, M. Havelka) na téma *Postmodernismus v jazyce a jazykovědě*; v letech 2000–2002 se diskutovalo o obecné češtině (mj. za účasti J. Hronka a P. Sgalla, F. Čermáka, P. Nováka, J. Bartoška, V. Schmiedtové, Ch. Townsenda). J. Kořenský oživil časopis i četnými rozhovory s jubilanty – tato interview z velké části nahradila tradiční medailony v Kronice a tazateli se stali spolupracovníci nebo žáci jednotlivých jubilantů. Sám pořídil např. rozhovory s J. Vachkem, M. Těšitelovou, P. Sgallem, J. Krausem, N. Savickým i O. Uličným a zasloužil se o organizaci kolektivních interview, kde na společné otázky odpovídala celá skupina tohoročních oslavenců. Tehdy jsme si mohli přečíst i rozhovory s některými zahraničními jazykovědci (např. J. Paněvová rozmlouvala s R. Růžičkou či s A. Boguslawským).

13. Nyní jsou však v roli jubilanta samotné Jazykovědné aktuality; uvedme proto v závěru ještě několik personálií a kuriozit z jejich padesátiletého života. Vyšly v nich i teze přednášek lingvistů světového jména (R. Jakobson, S. Marcus, J. Kurylowicz, P. L. Garvin). Někteří jména českých autorů z JS náhle zmizela (L. Zgusta, V. Fried, M. Renský). K nejpilnějším přispěvatelům – kromě některých už uvedených – patřili např. Bedřich Téma (příspěvky z oblasti dialektologie a slovtvorby po léta zasílal téměř do každého čísla) nebo Karel Tahal (fonetika a fonologie, aspektologie). Mezi kmenové autory náleželi také R. Šrámek (onomastika), M. Romportl (fonetika), S. Utěšený (dialektologie), M. Jelínek (stylistika) i představitelé diachronní lingvistiky, paleoslovenistiky, etymologie (R. Večerka, V. Šaur) a indoevropéistiky (kromě A. Erharta i V. Blažek). Také syntaktici, bohemisté i rusisté (Z. Hlavsa, M. Grepl, P. Karlík, J. Štěpán, R. Mrázek či P. Adamec), znalci aktuálního členění (P. Sgall, E. Hajičová, J. Firbas, A. Svoboda). Z moderních filologů v JA často publikovali anglisté (hlavně J. Nosek), germanisté (E. Beneš, V. Stehlík), nejvíc však romanisté J. Šabršula a J. Smrčková; pozornost byla věnována též čínštině, japonštině, jazykům orientálním či indiánským, dokonce i etruštině. Psalo se ale i o diferenciální lingvistice nebo o kontenzivní typologii jazyků.

V roce 1980 čtenáře JA pobavil F. Kopečný nekonvenčním úvodem své jubilejní přednášky: „Nepatřím bohužel k lidem, kteří oslavují svátek prací. Proto jsem si také s přípravou tohoto svého povídání moc práce nedal. (...) Při podobných příležitostech, jako je tato, se dá předem čekat, že se tzv. jubilant nepodrobí nějaké objektivní kritice. Spíš se mu semtam podkuřuje a hledají se nějaké ty zásluhy. Jenže věci se mají samozřejmě jinak: každý dostal při narození nějaké ty hřivny, to je jedno jaké, za to on nemůže – a jde jenom o to, zda s nimi pracuje; jak jich využívá. A po této stránce bych moc dobře nedopadl...“

Jako ukázkou dobře myšleného, ale dobově podmíněného příspěvku z r. 1984 uvádíme citát z medailonu V. Hraběte k výročí rusisty-lexikografa L. V. Kopeckého: „Prof. Kopeckij se narodil 22. 8. 1894 v carském Rusku. (...) První světové války se zúčastnil jako důstojník jezdecktva. Na svou službu v armádě často vzpomínal. Znamenala pro něho sblížení s ruským lidem a koně zůstali jeho láskou na celý život. Avšak jeho postavení důstojníka carské armády mu objektivně velmi ztížilo nalezení cesty k vládě sovětů. Tak se L. V. Kopeckij, přestože pocházel z nemajetné raznočinecké rodiny a nebyl nijak věcně zainteresován na udržení vlády buržoazie v Rusku, octl v řadách emigrace...“

Článek P. Sgalla z r. 1999 s názvem „Lingvistika a zákon schválnosti“ uvedla redakce jako text představující „jazykovědný humor“. Autor na začátku píše: „Nedovedu dobře rozlišovat mezi vtipností, humorem, satirou, ironií atd.; pokud by mé pokusy (ve kterých se tyto žánry asi všelijak kříží) nečekaně vedly ke vzniku nového oboru jazykovědy, navrhoval bych tedy říkat mu ‚lingvistika legrační‘“. Dále pak postuluje jako podobor legrační lingvistiky „murfologii“ a formuluje jednotlivé její poučky, např. „Trnkova zábrana“, „Poldaufova

obtíž“, „Skaličkova doktrina“, „Gazdarovo zklamání“ či „Lakoffovo politová-politování“. A z „jazykovědného humoru“ musím uvést ještě aspoň jednu perlu: laudatio V. Petkeviče k jubileu F. Čermáka (2010), složené ve stylu futurologické (ale vlastně realistické) vize: „To, co můj oslavný brk zde též mými ústy vykreslil, může snad některým z vás připadat jako přehnaný paján, jako neupřímná hyperbola minulosti a zcela nereálná vize blízké budoucnosti. Paradoxní však je, že to, co jsem tu tak pleonasticky a ornamentálně přednesl, nešetře při tom chvalozpěvnými epitety (...), se ve skutečnosti podobá pravdě jako máloco.“

Jistě i díky některým uvedeným změnám nás život s Jazykovědnými aktualitami ještě neomrzela; a další prospěšné změny jsou bezpochyby na obzoru. Počet členů Jazykovědného sdružení je po celá ta léta celkem konstantní (něco přes 300), JA vycházejí ve stále stejném nákladu. Pokud víme, i mnozí starší členové, kteří se už nemohou účastnit přednášek a seminářů JS, si udržují své členství především proto, že rádi dvakrát za rok dostanou a se zájmem přečtou své Aktuality. Popřejme tedy našemu časopisu k narozeninám co nejvíc kvalitních textů – a i nadále hodně spokojených čtenářů.

Jana Hoffmannová
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
hoffmannova@ujc.cas.cz

Bulharsko-české neologické kolokvium v Sofii 27. 3. 2013

V letošním roce končí tříletý mezinárodní projekt *Neologismy v bulharském a českém jazyce – teoretické a lexikografické aspekty*, na němž se podílejí Ústav pro bulharský jazyk BAV a Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Tuto spolupráci koordinují na bulharské straně Diana Blagoeva a Jordanka Trifonova; na české straně byla až do počátku roku 2012 koordinátorkou Albena Rangelova, po jejím odchodu z ÚJČ převzala tuto roli Michaela Lišková.

Vyvrcholením bulharsko-českého projektu bylo kolokvium s názvem *Problémy neologie v bulharštině a češtině*, které se konalo 27. 3. 2013 v Sofii. Ve své stručné zprávě se zmíním o čtyřech z osmi přednesených příspěvků.

Sija Kolkovska (Sofie) se zabývala novými metaforickými a metonymickými významy přídavných jmen a sloves v bulharštině. Tzv. barevná metafora, při níž dochází ke vzniku nového významu přenesením vlastnosti spojené s barvou předmětu na jiný předmět nebo jev, dala vzniknout bulharským neosémantismům, jako je *zelen* (zelený) ‚šetřící přírodní zdroje‘ nebo *siv* (šedý) ‚skrývající příjmy za účelem vyhnout se placení daní‘. S. Kolkovska se dále zaměřila na nové významy v oblasti informační a komunikační techniky, např.

intelligenten (inteligentní) či *zarazjavam* (nakazit). Přestože sémantické změny se registrují mnohem hůře než změny formální, lze tvrdit, že sémantické tvoření slov je v současné bulharštině živé.

Diana Blagoeva (Sofie) zkoumala dynamiku v konceptosféře SPOLEČNOST A POLITIKA ke konci 20. a na začátku 21. století, a to jak v bulharském, tak českém prostředí. Se společenskými a politickými změnami dochází ke změnám myšlenkovým a jazykovým. Mnoho konceptů je deaktualizováno, ztratilo svou komunikační relevanci. Dále dochází k reaktualizaci a restrukturalizaci některých konceptů. Dobrým příkladem je koncept DEMOKRACIE; jeho ideologicky poznamenané složky se deaktualizují (např. *narodna demokracija*; *lidová demokracie*) a zároveň se objevují složky nové, spojené s novými způsoby řízení společnosti (např. *e-demokracija*; *e-demokracie*). Konečně v nemalé míře vznikají koncepty nové. D. Blagoeva shromáždila bohatý jazykový materiál (neologismy, neosémantismy, okazionalismy; jednoslovné i víceslovné lexikální jednotky), na němž ukázala značnou dynamiku této oblasti.

Josef Šimandl (Praha) referoval o třech způsobech tvoření slov – mechanickém krácení, mechanické kompozici a blendingu. Hlavní pozornost věnoval blendingu, zvláštnímu způsobu skládání slov, který se v odborné literatuře dočkal asi 30 různých označení. Jako příklady jmenujme výrazy *grosstapo* (< *Grossovo gestapo*) a *Kubicie* (< *Kubiceho policie*), které zároveň představují dva tradičně uváděné typy blendů, tzv. věšák (portmanteau) a teleskop. J. Šimandl však upozornil na to, že lze doložit i další způsoby, jimiž slova „prolínáním“ vytvářejí blend; v některých případech je odlišování typů problematické (jediné společné písmeno, rozdíl mezi grafickou a fonickou podobou); jindy je obtížné stanovit, zda jde o blending, nebo o užívání afixoidů. Vzhledem k tomu, že v současné společnosti panuje poptávka po neotřelých, kreativních pojmenováních, setkáváme se s blendy častěji než dříve a roste počet komunikačních sfér, v nichž se blendy tolerují a užívají.

Vít Michalec (Praha) analyzoval depropriální neologismy tvořené z příjmení spisovatelů, hudebních skladatelů, herců, zpěváků, režisérů, umělců, sportovců i literárních či filmových postav. Početně výrazně zastoupenou skupinu tvoří příslušenské názvy odvozené příponou *-ovec*, např. *gottovec*, *jágrovec*, *potterovec*. Ve shromážděném materiálu jsou obsažena také adjektiva (tvořená např. příponou *-ovský*: *hřebejkovský*, *hujerovský*, *vieweghovský*), adverbia (tvořená např. příponou *-ovsky*: *beckhamovsky*, *svěrákovsky*, *tarantinovsky*) a slovesa (slovesné útvary typu *je přečtvrtníčkováno*, *prehůlkováno*, *překrausováno*). Tvoření depropriálních neologismů patří v současné češtině k výrazným neologickým jevům, ale většina takto vzniklých výrazů se nachází na periférii slovní zásoby a má charakter okazionálních či efemérních slov.

Na kolokviu dále vystoupily: Cvetelina Georgieva (Nová jména osob tvořená pomocí přípon), Nadežda Kostova (Nová jména akcí a jejich lexikografické zpracování), Jordanka Trifonova (Depropriální neologická apelativa v bulhar-

štině a češtině) a Michaela Lišková (Mediální obraz lexému neologismus v letech 2000–2011).

Sofijské kolokvium jistě přispělo zajímavými podněty k dalšímu rozvoji neologického výzkumu. Možná i zásluhou komorního prostředí byla závěrečná diskuse velmi otevřená a živá (velký ohlas mělo zejména vystoupení J. Šimandla o blendingu).

Příspěvky z kolokvia jsou otištěny v publikaci *Problemi na neologijata v slavjanskite ezici* (Sofia 2013), v níž byly vydány spolu s dalšími texty rozvíjejícími neologické téma (svazek obsahuje celkem sedmnáct studií od osmnácti autorů).

Michaela Lišková
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
liskova@ujc.cas.cz

Pokyny pro přispěvatele

Jazykovědné aktuality (časopis Jazykovědného sdružení ČR) přináší vědecké články z oboru lingvistiky, recenze, zprávy o konferencích a informace o činnosti Jazykovědného sdružení ČR. Časopis je otevřen také začínajícím lingvistům. Tematická čísla bývají věnována mimo jiné seminářům pořádaným JS. Příspěvky procházejí interním recenzním řízením.

Své texty zasílejte e-mailem Martinovi Šemelíkovi, výkonnému redaktorovi Jazykovědných aktualit (martin.semelik@gmail.com). Součástí článků je abstrakt v češtině v rozsahu 100 až 200 slov a seznam klíčových slov v počtu 3 až 10, též v češtině. Abstrakt by měl být svou povahou rematický a shrnovat obsah celého článku, nikoli jen výsledky. Ostatní typy příspěvků (kronika, recenze, zprávy) abstrakt ani klíčová slova nemají. Při úpravě příspěvku je třeba dodržovat tato pravidla:

1. Pro editaci textu používejte editor Word, písmo Times New Roman o velikosti 12, řádkování 1,5, odsazení odstavců 0,5 cm zleva. Text zarovnejte do bloku.

2. Text, který má být vysazen kurzivou, musí být v kurzivě zapsán.

3. Pro zdůraznění se užívá tučné písmo.

4. Na literaturu se v textu odkazuje příjmením autora, rokem vydání díla, popř. stránkovým údajem v závorkách (Kopečný, 1980, s. 34).

5. Seznam literatury je uveden na konci, nečísluje se a řadí se abecedně podle příjmení autora; pokud je uvedeno více položek téhož autora, řadí se chronologicky. V seznamu literatury má být uvedena pouze literatura, která je v článku citována nebo na kterou se odkazuje.

6. V oddílech Kronika a Recenze se bibliografické údaje uvádějí přímo v textu (do závorky).

7. Bibliografické záznamy mají následující podobu:

Garvin, P. L. (1993): Funkční empirismus – noetický podklad soudobého funkcionalismu. In: Slovo a slovesnost, 54, s. 241–253.

Ivanič, R. (1994): Characterizations of context for describing spoken and written discourse. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 181–186.

Mathesius, V. (1982): *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha: Odeon.

8. Text poznámek lze vytvářet automaticky v editoru Word (tzv. poznámky patové).

9. Text formátujte co nejméně; nepoužívejte prosím žádné automatické formáty ani kontrastní druhy nebo velikosti písma.